

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

География факультети

**“Ижтимоий география ва демография”
кафедраси**

География факультети география йўналиши 3-курс талабалари учун
«Туризм ва рекреация географияси»
фанидан

Ўқув - услубий мажмуа

Тошкент

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

**География факультети
“Ижтимоий география ва демография” кафедраси**

«Туризм ва рекреация географияси»

фани бўйича

**И Ш Ч И Ў Қ У В
Д А С Т У Р И**

Билим соҳаси: 400000 - Фан
Таълим соҳаси: 440000 - Табиий фанлар
Таълим йўналиши: 5440500 - География

ТОШКЕНТ

“ТАСДИҚЛАЙМАН”
География факультети декани
г.ф. н. Р.Й. Маҳмадалиев _____
« ____ » _____ **йил**

«Туризм ва рекреация географияси»
фани бўйича

ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ

Умумий ўқув соати - 71

Шу жумладан:

- Маъруза – 14
- Амалий машғулот – 18
- Рейтинг – 37
- Маслаҳат - 2

Фаннинг ишчи ўқув дастури Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети География факультети “Ижтимоий география ва демография” кафедрасининг _____ йил “_____” _____ № _____-сон мажлисида муҳокама этилди ва маъқулланди.

Тузувчи:

Г. ф.д. профессор А. С. Солиев

Ўқитувчи: М.М.Маҳмудов

Фаннинг ишчи ўқув дастури География факультети Илмий кенгашининг _____ йил
« _____ » _____ № _____ -сон қарори билан тасдиқланди.

Кириш

Ўзбекистон мустақилликка эришиши туфайли мамлакатимизда савдосотик, иқтисодий, маданий ва бошқа қатор соҳаларда қадимдан мавжуд бўлиб келган анъаналаримиз тикланмоқда ва янада ривожланмоқда. Ушбу йўналишда қўйилаётган дастлабки қадамлар халқаро туризм тараққиёти, мамлакатимизга иложи борица кўпроқ сайёҳларни жалб қилишни Янги босқияга кўтариш масалалари муҳим аҳамият касб этмоқда. Туризм-хорижликлар Билан турли алоқаларни кучайтириш туфайли катта даромад келтириш соҳасига айланади.

Туризмнинг дастлабки қадамлари Нил дарёси, Ўрта ер денгизи атрофларидаги манзилларда, шунингдек Италияда, Германияда бошланган. Диний эътиқодлар кучая бориши Билан ўрта асрларда диний саёҳатлар ривожлана бошлаган. Муқаддас жойларга ташриф кучайди. Мусулмонлар Макка- мадинага, христианлар эса уч хил дин маркази бўлган Иерусалим ва Рим томонларга боришга қизиқишган.

Туризм ривожлана бориши XIX- асрга келиб замонамизнинг турли бурчакларида сайёҳларга мўлжалланган меҳмонхоналар тизими вужудга келиши бошланди ва айниқса Европа мамлакатларида кенг тус олди. Натижада бу соҳа туризм қатор мамлакатларда ривож топа бошлади.

Айтилганларни эътиборга олиб Ўзбекистон туризми соҳасида қўлга киритган ютуқлари, бу соҳада мавжуд бўлган муаммолар ва истиқболи тўғрисида ёшларга кенгроқ маълумот бериш зарурлигини таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

1-мавзу. Туризм ва рекреация ҳақида тушунча, уларнинг географик жиҳатлари

Туризм - саёҳатларнинг бир тури булсада, бироқ узига хос жиҳатларга, маълум бир тавсифномага эга булиб, унда иштирок этувчи шахс **турист** деб номланади.

Саёҳатлардан фаркли равишда, туризм иқтисодиёт ва сиёсатнинг кучли таъсирига учровчи тоифа булиб, бунинг устига ички табиий ходиса дуализмига эга булади.

Туризм бу:

(а) туристлар томонидан амалга оширилувчи, аник белгиланган туристик максадларга эга омавий саёҳатлар тури, яъни туристнинг фаолияти ва (б) бундай саёҳатларни уюштириш ва амалга ошириш буйича фаолият, туристик фаолият. Бундай фаолият турли хил туристик саноат корхоналари ва улар билан боглик тармоқлар томонидан амалга оширилади.

Туризм қадимда ҳам мавжуд булганми? Бу саволга жавоб жуда оддий. Максaди ва амалга оширишнинг тaшкiлий шaклигa куpa туризм сифaтидa куриб чикилиши мумкин булган саёҳатларнинг ягона ҳoлaтларини қaдимги римликлардa ҳам, улардaн aввaл ҳам кузaтиш мумкин булган. Уртa асрлардa

зиёратчилар гурухларини кузатиб бориш буйича ташкиллаштирилган фаолиятнинг бошланиши кузга ташаланади. Бу жараёнларни деталли равишда куриб чикканда уларни туризмга, янаям тугрироги, туризм асосларига бориб такаш мумкин.

2-мавзу. Туризм ва рекреация тарихи

О`збекистон Республикасининг "Туризм то`ғ`рисиди"ги Қонунида туризм тушунчасига қуйидаги тарзда таъриф берилган: "туризм - жисмоний шахснинг доимий истиқомат жойидан соғ`ломлаштириш, маърифий, касбий - амалий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ то`ланадиган фаолият билан шуг`улланмаган ҳолда узоғ`и билан бир йил муддатга жо`наб кетиши (саёҳат қилиши)".

Туризм франтсузча тоур со`зидан олинган бо`либ, сайр - саёҳат маъносини англатади.

Енди туризмнинг тараққиёт жараёнига назар ташлаб о`тамиз. Замонавий техника воситалари ҳаракатланиш характерини тубдан о`згартириб юбориб, хоҳланган вақтда саёҳат қилиш имконини берди. Манбаларда 1815 - йилда Франтсия - Англия о`ртасида махсус турлар ташкил қилинганлиги ёзилади. Ёзувчи ва саёҳатчи *Д. Галиняний* кенг омма учун Париждан Лондонга уюштирилувчи бундай турларнинг ташаббускори бо`лган. 1829 - йилга келиб саёҳатчилар учун махсус тайёрланган дастлабки ё`л ко`рсаткич *К. Баедекер* томонидан тайёрланган ва нашр қилинган. бо`либ, У ҳозирги кунда ҳам чоп етилиб, Европа бо`йлаб саёҳат қилувчи туристлар о`ртасида кенг тарқалган. Техника тараққиёти оммавий туризмнинг ривожланишига катта туртки бо`лди.

3-мавзу. Туризм ва рекреация географияси объекти ва претмети

Рекреация географияси — инсонларнинг соғлиғини мустаҳкамлашга, гармоник жиҳатдан ривожланишига хизмат қилувчи соҳаларни ўрганадиган ижтимоий географиянинг муҳим бир тармоғидир.

Тиббий — биологик муносабатларда рекреацион фаолият организмни табиий — психологик функцияларини қайта тиклашга йўналтирилган, Бу мақсадда инсонларнинг турли хил касалликларини даволаш ва дам олишини тўғри ташкил этиш учун керакли ўзига хос турли табиий, кимёвий хусусиятларга эга бўлган табиат омилларидан фойд аланилади.

Рекреация географиясининг олдида инсонларнинг даволаниши ва дам олишида ҳар хил касалликларнинг ривожланиш механизмларини, ҳудудий рекреация тизимлари (ХРТ) дан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш ва кўрсатишдек мураккаб вазифалар турибди. Бу соҳанинг назарий асосларини кенгайтириш амалий вазифаларни ҳал этишда илмий ва методологик ёндошув рекреацион тадбирлар самарасини кўтаришга хизмат қилади.

4-мавзу. Туристтик объектлар ва ресурсларга баҳо бериш

Туризм туристик ресурслардан оқилона ва мақсадли фойдаланишга асосланган. Туристтик ресурслар - туризм жараёнида инсонларнинг еҳтиёжларини қондира оладиган туризмга тегишли объектлардир. Туристтик ресурслар бо`лмаган жойда туризм ҳам булмайди. Алоҳида туристик ресурслар инсон ҳаёти учун хавфли бо`лиши ҳам мумкин. Туристтик ресурслар ва объектлардан туризм мақсадида фойдаланиш асосини туристик қизиқиш ва таъсуротлар ташкил қилади.

Туристтик қизиқиш деганда - туристнинг туристик объектдан аниқ ахборот - маълумот олиб, ҳис - туйг`уларининг ошиши, ақл бовар қилмайдиган даражада нимагадир еришиши, пировардида еса - унинг дам олиши ва ко`нгилочар томошалар ко`риши учун барча шарт - шароитларнинг мавжудлиги тушунилади.

Туристтик қизиқиш объектлари - диққатга сазовар жойлар, табиий - иқлим худудлари, тарихий - маданий ёдгорликлар, ко`рғазмалар ва бошқа туристик сафар ёки саёҳатдан фойдаланиш жараёнида турист еҳтиёжини қондиришга қодир бо`лган объектлардир. Лекин, ушбу объектлардан туризм мақсадларида реал фойдаланилиш учун қуйидагиларни таъминлай оладиган туризм инфратузилмаси ва индустрияси зарур:

5-мавзу. Туризм ва географик саёҳатлар

Саёҳат ва туризм (травел анд тоурисм) - бир - бири билан о`заро бог`лиқ тушунчалар бо`либ, улар инсон ҳаёти фаолиятининг маълум бир тарзини ифодалайди. Бу - дам олиш, актив (фаол) ёки пассив (нофаол) ко`нгилочарлик, спорт, атроф - муҳитни англаш, савдо, фан, даволаниш ва бошқа ко`плаб нарсаларни қамраб олади. Бироқ, бунда ҳар сафар саёҳатни бошқа фаолият турларидан ажратиб турувчи о`зига хос ҳаракат - инсоннинг вақтинчалик бошқа жойга, мамлакатга, қитъага бориши, унинг доимий яшаш жойидан узоқлашиши - мавжуд бо`лади. Шунингдек, саёҳат - одамларнинг турмуш тарзи, иши, дам олиши бо`лиши мумкин. Россиялик машҳур “Саёҳатчилар клуби” теледастури бошловчиси Юрий Сенкевич о`зининг ко`плаб саёҳатларида турист ҳисобланмайди, чунки бу унинг иши бо`лганидан ташқари, турмуш тарзи ҳамдир. Айрим халқлар учун саёҳат бу асрлар давомида яшаш жойининг табиий - иқлим шароитлари таъсирида шаклланган турмуш тарзидир. Масалан, мавсумий қишлоқ хо`жалиги туфайли мексикаликлар ҳар йили АҚШнинг шимолий қисмига даладан ҳосил йиққани борадилар.

6-мавзу. Мамлакатимизда рекреацион объектларни реконструкция қилиш ва замонавий туризм талабига жавоб берадиган қилиб таъмирлаш чора-тадбирлари

Ўзбекистон Республикасидаги туристик объектлар реконструкция қилиб таъмирланмоқда. Бу борада корхона ва компанияларнинг асосий қисми Тошкент шаҳрида (183 корхона) ва Самарқанда вилоятида (46 та корхона) жойлашганлиги ва улар томонидан бир қанча ишлар олиб борилаётганлиги билишимиз лозим. Инфратузилмани ривожлантириш ва такомиллаштириш, туристларга кўрсатилувчи хизматлар сифатини жаҳон стандартларига етказиш “Ўзбектуризм” миллий компаниясининг асосий вазифаси ҳисобланади. Демак, Ўзбекистонда туризм инфратузилмасини ўрганишда миллий компанияга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур.

7-мавзу. Экотуризмни ривожлантириш истиқболлари

“Ўсиш чегаралари” номли Рим клубининг 1972 йилда эълон қилган тадқиқотлари жамият ва оммавий ахборот воситаларининг эътиборини инсоният хавфли аҳволда эканлигига қаратди. Сув ва ҳавонинг ифлосланиши, табиат ландшафтининг ўзгариши, табиий ресурсларга босқинчиларча ёндашиш табиат мувозанатининг бузилишига жиддий сабаб бўлиб, бу инсоният учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Агар инсоният яшашдан умидвор бўлса у экологияга бўлган муносабатини ўзгартириши зарур. Замонавий туризм атроф-муҳитга маълум маънода салбий таъсир кўрсатади. Табиий шароитлар ўзгариб, инсонлар ва жониворларнинг ҳамда ўсимлик дунёсининг ҳаёти ёмонлашади.

Туризм соҳасида банд бўлганлар орасида табиий муҳитни туристик минтақанинг муҳим хом-ашё ресурси эканлиги ҳақида ҳеч қандай мулоҳазаларга ўрин йўқ. Бироқ туризмнинг атроф-муҳитга кўрсатувчи таъсири тўғрисидаги фикрлар бир хил эмас. Экологик ҳолатлар ва уларни бошқариш муаммоси шундан иборатки, бу ҳолатларнинг кўпчилиги аниқланиши мумкин эмас. Бундан ташқари, уларнинг оқибатларини кўп сонли алмашиш хатти-ҳаркатлари туфайли баҳолаш қийин.

Туризм соҳасидаги муаммолар ва тараққиёт истиқболлари

Республикаимизда саёҳлик келажаги мамлакатимиз ҳудуди доирасида ривожланиш билан чегараланмай, балки Марказий Осиё ҳудуди ва Европа билан Осиё доирасида ҳам ривожлана бориши кутилмоқда. Шундай бўлган тақдирда бутун жаҳон туризми учун ҳам янги-янги имкониятлар вужудга келади.

Ўзбекистон туризми истиқболини тўғри белгилаш ва уларни ҳал қилиш учун мавжуд қатор муаммо ва вазифаларни ҳал этиш зарур бўлади.

Ушбу вазифалар қаторига, жумладан саёҳатни амалга оширувчи марказлар маблағини кучайтириш, бунинг учун доираси кенгайтириш, турларини яхшилаш, саёҳларга хизмат кўрсатиш даражасини кўтариш,

ташқи табиий муҳитни бузилишига йўл қўймаслик ва умуман туризмни мамлакатлар ижтимоий- иқтисодий тараққиётига ижобий таъсирга кўтариш, давлатлар орасидаги ўзаро муносабатларни яхшилаш, тарихий ва маданий ёдгорликларни асраб-авойлаш вауларни инсон учун қиладиган хизмат даврини узайтириш борасидаги ишлар кучайтиришдан иборат.

Туризм сифатлари даражаси яхлашга қаратилган яна қатор вазифалар бор. Улар орасида туризм билан боғлиқ статистик маълумотларни кўпайтириш, режалаштириш тартиб-қоидаларини илмий жиҳатдан ишлаб чиқариш, маркетингни ривожлантириш, саёҳлик фаолиятини самарали олиб боришга қодир кадрлар таёрлаш масалаларини яхшилаш, туризмдан келадиган иқтисодий фойдалардан самарали фойдаланишни кўзлаб маъмурий-амалий шарт-шароитларни яхшилаш масалалари бор.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

1. Туризмни мақсад вазифалари нималардан иборат.
2. «Ўзбекистон табиий шароити» сиёсий вазиятни саёҳлик ва рекреация тараққиётига таъсири.
3. Туризм ривожланишининг миллий иқтисодиётда ва ҳалқаро алоқаларда тутган ўрни.
4. Буюк Ипак йўли тарихи ва унинг мамлакатлар тараққиётида тутган ўрни. Буюк Ипак йўли картасини тузиш
5. Туризм турлари
6. «Ўзбектуризм» миллий кампанияси ва унинг республика тараққиётида тутган ўрни, мақсади ва вазифалари.
7. Ўзбекистонни кўхна шаҳарлари ва туризм тараққиётида тутган ўрни.

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Талаба мустақил ишни тайёрлашда муайян фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

1. Туризм ва рекреация ҳақида тушунча, уларнинг географик жиҳатлари
2. Туризм ва рекреация географиянинг объекти ва предмети, уларнинг алоқадорлиги
3. Туризм ва рекреация тарихи
4. Рекреация ресурсларига баҳо бериш
5. Рекреация ресурсларининг классификацияси
6. Рекреацион районлаштириш
7. Туристик объектлар ва уларга баҳо бериш
8. Туризм ва географик саёҳатлар
9. Туризмнинг шакллари

10. Диний туризм ва экотуризм
11. Халқаро ва маҳаллий туризм
12. Ҳудудий рекреацион мажмуалар
13. Туристик инфраструктура ва туристик хизмат
14. Туризмда бозор ислохотлари.
15. Туристик маршрутларни ташкиллаштириш.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Талабаларнинг мазкур ўқув фанини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг замонавий усулларида фойдаланиш, бу жараёнда янги инфор­мацион – педагогик технологияларни тадбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Фанни ўзлаштиришда дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалар, маъруза матнлари, тарқатма материаллар, электрон материаллар ва кўргазмали куроллардан фойдаланилади. Маъруза ва амалий машғулот дарсларида мавзуга мос равишдаги илғор педагогик технологиялар қўлланилади.

Фойдаланиладиган асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар рўйхати

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар:

Асосий адабиётлар

1. Александрова А.Ю. Международнўй туризм М., 2002.
2. Аҳмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари – Т., 1991.
3. Аҳмедов Э. Саидаминова З – Ўзбекистон республикаси (ўзбек, инглиз, рус тилларида). - Т., 1998.
4. Аҳмедов Э. – Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йиларида. – Т., 2002.
5. Биржанов М. Б. Индустрия туризма. М., 2001.
6. Борисов К. Международнўй туризм и право. – М., 1999.
7. Дуревич А.П. Маркетинг в туризме. М., 2001.
8. Егоренцов Л.И. Экология туризма и сервиса. М., 2003.
9. Окладников Е.А. Международнўй туризм. М., 2002.
10. Соколова М.В. История туризма. М., 2002.

Қўшимча адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 20 августда «Туризм ҳақида» қабул қилинган қонуни.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 15 апрелда 2025 йилгача бўлган даврда Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат дастури тўғрисидаги фармони.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 30 августда «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш» ва улардан фойдаланиш тўғрисида қабул қилган қонуни.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 27 майда «Боҳовуддин Нақшбанд ёдгорлик мажмуаси марказини ташкил этиш тўғрисида» қабул қилган қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 16 июлда «Шоҳизинда ёдгорлик мажмуасида қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишларини ташкил этиш тўғрисида» қабул қилган қарори.
6. Каримов И.А.- Ўзбекистон XXII- аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997.
7. Каримов И.А.- Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т., 1995.
8. Абуков А.Х.-Туризм сегодня.-Т., 1997.
9. Аҳмедов Э., -Ўзбекистон шаҳарлари. – Т., 1991.
10. Аҳмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси (ўзбек, инглиз, рус тилларида). – Т., 198.
11. Аҳмедов Э.- Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида.- Т., 2002.
12. Борисов К.- Международнўй туризм и право.- М., 1999.
13. Буторова Н.- Менеджемент и маркетинг иностранного туризма: обслуживания зарубежнўх туристов в России. Ч-1.- М., 1999.
14. Волошин Н.- Правовое регулирование туристической деятельности.- М., 1999.
15. Географические проблемў организации туризма и отдўха.-М., 2000.
16. Гостиничнўй и туристический бизнес. Под. Ред. ЧудновскогоА. М.,1999.
17. Дурович А., Конанев А.- Маркетинг в туризме,Минск1998.
18. Комилова Ф., «Халқаро туризм бозори». Т., 1996.
19. Котлер Ф., Боуэн Д., Мейкенэ Д. Маркетинг. Гостеприимство, М., 1998.
20. Маршрутў национальной компании «Ўзбектуризм», -Т., 1996.
21. Папирян Г.- Международнўе экономические отношения: Маркетинг в туризме. М., 2000.
22. Преображенский В.С.- Основў рекреационной географии. М., 1983.
23. Пузякова Е., Чистипов В.- Международнўй туристический бизнес. – М.,1997.
24. Развитие индустрии туризма в Узбекистане. – Т., 1996.
25. Саидов А. Ўзбекистонда туризм: истикбол ва муаммоллар. Т., 1991.
26. Сенин В.С. Организация международного туризма.- М.,2000.
27. Тошмурадов Т., Агзамов С.- Маркетинг международного туризма. – Т., 1998.
28. Тухлиев Н., Тапсанов А.- Большая экономика туризма. Т., 2001.

Тузувчи:

ўқ.М.М.Махмудов

**Фандан ўтиладиган мавзулар ва улар бўйича машғулот
турларига ажратилган соатларнинг тақсимооти**

Т.р	Мавзулар номи	Соатлар		
		маъруза	амалий маш.	жами
1	Туризм ва рекреация ҳақида тушунча, фаннинг объекти ва претмети,	2		2
2	Жаҳон мамлакатларида туризм ва рекреациянинг ривожланишини географик жиҳатлари		2	2
3	Туризм ва рекреация тарихи	2		2
4	Туризм ва рекреацияни ривожланишида хизмат кўрсатиш соҳаларининг аҳамияти		2	2
5	Туризмнинг турлари ва мақсадлари. Туристик инфраструктуралар.	2		2
6	Туристик объектлар ва уларга баҳо бериш		2	2
7	Туризм ва географик саёҳатлар	2		2
8	Туристик ва рекреацион районлаштириш.		2	2
9	Халқаро ва маҳаллий туризм	2		2
10	Жаҳоннинг туристик марказлари		2	2
11	Мамлакатлар иқтисодиётига маҳаллий туризмнинг таъсири		2	2
12	Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиши	2		2
13	Ўзбекистонга халқаро туристлар ташрифини ўрганиш		2	2
14	Экотуризмни ривожлантириш истиқболлари	2		2
15	Спорт ва экстримал туризмни ривожланиши		2	2
16	Мамлакатимизда туристик ва рекреацион объектларни реконструкция қилиш чора- тадбирлари		2	2
17		14	18	32

Тузувчи:

ўқ.М.М.Маҳмудов

Деканат билан

Келишилган

«ТАСДИҚЛАЙМАН»

Каф.мудир
Назаров М.

И Ш Р Е Ж А С И

Ижтимоий география ва демография кафедраси,
«Туризм ва рекреация географияси» фани,
6-семестр, 3-курс ўзбек гуруҳи учун 2012-2013 ўқув йили.

Ўқитувчи	М.М.Маҳмудов
Маъруза	14 соат
Амалиёт	18 соат
Рейтинг	37 соат
Маслаҳат	2 соат

Дарс соат ларини ўтиш даври	Маъруза	Амалиёт	Мавзуларнинг номи	Рейтинг режа	
				Ж.Н.	О.Н.
	2		Туризм ва рекреация ҳақида тушунча, фаннинг объекти ва претмети,		
		2	Жаҳон мамлакатларида туризм ва рекреациянинг ривожланишини географик жиҳатлари		
	2		Туризм ва рекреация тарихи		
		2	Туризм ва рекреацияни ривожланишида хизмат кўрсатиш соҳаларининг аҳамияти	10	
	2		Туризмнинг турлари ва мақсадлари. Туристтик инфраструктуралар.		
		2	Туристтик объектлар ва уларга баҳо бериш		15
	2		Туризм ва географик саёҳатлар		
		2	Туристтик ва рекреацион районлаштириш.	10	
	2		Халқаро ва маҳаллий туризм		
		2	Жаҳоннинг туристик марказлари		
		2	Мамлакатлар иқтисодиётига маҳаллий туризмнинг таъсири	10	
	2		Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиши		

		2	Ўзбекистонга халқаро туристлар ташрифини ўрганиш		15
	2		Экотуризмни ривожлантириш истикболлари		
		2	Спорт ва экстримал туризмни ривожланиши	10	
		2	Мамлакатимизда туристик ва рекреацион объектларни реконструкция қилиш чора- тадбирлари		
	14	18	Якуний назорат		30

Тузувчи:

ўқ.М.М.Маҳмудов

Якуний баҳолаш мезонлари

Аъло баҳога:

- саволга атрофлича аниқ ва тўғри жавоб ёзилган бўлса;
- ўқув дастуридан ташқари замонавий маълумотлардан хабардорлиги билиниб турса;
- қонуниятлар, назарий ва гипотезалар, тушунча ва терминлар тўғри ва аниқ ёзилган бўлса;
- илмий хатоликларга йўл қўйилмай жавоб мазмунининг илмий ва мантиқийлиги сақланган ҳолда пухта ёзилган бўлса;
- орфографик ва грамматик хатоликлар учрамаса.

Яхши баҳога:

- саволга тўғри жавоб ёзилган бўлса;
- саволга ёзилган жавоб ўқув дастури талаблари билан чекланган, аммо жузъий камчиликлари бўлса;
- жавобларда илмийлик бузилмаган, мантиқийлик сақланган бўлса;
- қонуниятлар, назария ва гипотезалар, тушунча ва терминлар тўғри ёзилган бўлса;
- орфографик ва грамматик хатоликлар учраса;
- баъзи фикрларда айрим камчиликлар учраса.

Ўрта баҳога:

- саволга жавобнинг учдан икки қисми тўғри ёзилган бўлса;
- жавоблар тўлиқ эмас, лекин баъзи бир хатоликларни инобатга олмаганда умуман тўғри;
- илмий ва мантиқий чалкашликлар учраса;
- қонуниятлар, назария ва гипотезалар, тушунча ва терминларда баъзи бир ноаниқликларга йўл қўйилган бўлса;
- орфографик ва грамматик хатоликлар бўлса.

Қониқарсиз баҳога:

- саволга жавобнинг учдан бир қисми тўғри ёки умуман ёзилмаган бўлса;
- жавоб нотўғри бўлса;
- жавобда ноаниқлик, мантиқий ва илмий хатоликлар бўлса;
- орфографик ва грамматик хатоликлар кўп бўлса.

Тузувчи

ўқит Маҳмудов М.М.

**“Туризм ва рекреация географияси” фанидан баҳолаш турлари бўйича
баллар тақсимооти**

№	Машғулотлар	Аудитория соати	Умумий вақт сарфи
1	Маъруза	14	14
2	Амалий машғулот	18	18
3	Лабортоия машғулоти		
4	Семинар		
5	Мустақил иш		
	Жами	32	32

ЖБ -40 балл; ОБ - 30 балл; ЯБ - 30 балл, Жами: 100 балл

Амалий машғулотлар бўйича

№	Баҳолаш тури	Ўтказиш шакли	Бажариладиган топшириқ	Талаба тўплаши мумкин бўлган максимал балл	Бажариш вақти	Изоҳ
1	2	3	4	5	6	7
1	ЖБ	Оғзаки	Туризм ва рекреация ҳақида тушунча, фаннинг объекти ва претмети, уларнинг географик жиҳатлари; Туризм ва рекреация тарихи; Туристтик объектлар ва уларга баҳо бериш; Туризм ва географик саёҳатлар.	Ҳар бир талабага 4 та савол 5=20 балл	Дарс мобайнида	
2	ЖБ	Ёзма	Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиши; Мамлакатимизда рекреацион объектларни реконструкция қилиш ва замонавий туризм талабига жавоб берадиган қилиб таъмирлаш чора-тадбирлари; Экотуризмни ривожлантириш истиқболлари; Халқаро ва маҳаллий туризм;	4 савол 5*20 балл	Дарс жараёнида	

Жами 2 та ЖБ бўлиб 40 балл ажратилган Аъло баҳога(86-100) =34-40 Яхши баҳога(71-85) = 28-33 ўрта баҳога(55-70) =22-32 қоникарсиз баҳога(0-55)- 22 дан кам Маърузалар бўйича					
2	1-ОБ	Ёзма	Туризм ва рекреация ҳақида тушунча, фаннинг объекти ва претмети уларнинг географик жиҳатлари; Туризм ва рекреация тарихи; Туристтик объектлар ва уларга баҳо бериш; Туризм ва географик саёҳатлар; Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиши; Мамлакатимизда рекреацион объектларни реконструкция қилиш ва замонавий туризм талабига жавоб берадиган қилиб таъмирлаш чора-тадбирлари; Экотуризмни ривожлантириш истикболлари; Халқаро ва маҳаллий туризм.	3 савол 10*30 балл	Дарс жараёни да ОБ ларни ўтказиш ёзма, оғзаки савол-жавоб ёки бошқа кўриниш да амалга оширилиши мумкин
ОБ 30 балл. ОБ семестр давомида 1 марта олинади. Аъло баҳога (86-100)-26-30 Яхши баҳога (71-85)- 21-25, ўрта баҳога (55-70) - 16-20, қоникарсиз баҳога (0-55)- 20 дан кам. Маърузалар ва амалий машғулотлар бўйича ЖБ+ОБ қ70 балл. Семестр давомида аъло баҳога (86-100)-60-70 Яхши баҳога (71-85)- 50-59, ўрта баҳога (55-70) - 39-49, қоникарсиз баҳога (0-55)- 39 дан кам.					

Якуний баҳолаш мезонлари

№	Баҳолаш тури	Ўтказилиш шакли	Бажарилган топшириқ	Талаба тўплаши мумкин бўлган максимал балл	Баҳолаш шакллари бўйича баллар тақсимланиши	Бажариш вақти
	ЯБ	тест	Фан дастури бўйича ўтилган мавзуларни барчасини қамраб оловчи вариантларга ажратилган 3 тадан иборат саволлар асосида баҳолаш	3 савол х 10 қ балл	30 балл учун аъло (86-100) қ 25,8-30 балл яхши (71-85) қ21,3-25,7 балл ўрта (55-70) қ16,5- 21,2 балл қ-қарсиз (0-54) қ0- 16,4 балл	Охирги дарс жараёни да

Якуний баҳолаш мезонлари

Аъло баҳога:

- саволга атрофлича аниқ ва тўғри жавоб ёзилган бўлса;
- ўқув дастуридан ташқари замонавий маълумотлардан хабардорлиги билиниб турса;
- қонуниятлар, назарий ва гипотезалар, тушунча ва терминлар тўғри ва аниқ ёзилган бўлса;
- илмий хатоликларга йўл қўйилмай жавоб мазмунининг илмий ва мантиқийлиги сақланган ҳолда пухта ёзилган бўлса;
- орфографик ва грамматик хатоликлар учрамаса.

Яхши баҳога:

- саволга тўғри жавоб ёзилган бўлса;
- саволга ёзилган жавоб ўқув дастури талаблари билан чекланган, аммо жузъий камчиликлари бўлса;
- жавобларда илмийлик бузилмаган, мантиқийлик сақланган бўлса;
- қонуниятлар, назария ва гипотезалар, тушунча ва терминлар тўғри ёзилган бўлса;
- орфографик ва грамматик хатоликлар учраса;
- баъзи фикрларда айрим камчиликлар учраса.

Ўрта баҳога:

- саволга жавобнинг учдан икки қисми тўғри ёзилган бўлса;

-жавоблар тўлиқ эмас, лекин баъзи бир хатоликларни инобатга олмаганда умуман тўғри;

-илмий ва мантиқий чалкашликлар учраса;

-қонуниятлар, назария ва гипотезалар, тушунча ва терминларда баъзи бир ноаниқликларга йўл қўйилган бўлса;

-орфографик ва грамматик хатоликлар бўлса.

Қониқарсиз баҳога:

-саволга жавобнинг учдан бир қисми тўғри ёки умуман ёзилмаган бўлса;

-жавоб нотўғри бўлса;

-жавобда ноаниқлик, мантиқий ва илмий хатоликлар бўлса;

-орфографик ва грамматик хатоликлар кўп бўлса.

Туризм ва рекреация географиясидан жорий назорат вариантлари

Жорий назорат саволлари

1-вариант

1. Саёҳат деганда нимани тушунаси
2. Савдогарлар саёҳати ҳақида нималарни биласиз
3. Ватандошларимиздан кимларни илк саёҳатчилар қаторига қўшишимиз
4. Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш учун қандай

Жорий назорат саволлари

2-вариант

1. Илк саёҳатчилар кимлар
2. Нима учун Томас Кукни туризмнинг асосчиси дейилади
3. Туризмнинг ривожланишига сабаб бўлган воқеалар қайсилар
4. Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмни ривожлантиришдан

Жорий назорат саволлари

3-вариант

1. Қўчманчиларни саёҳатчилар дейилишига сабаб нимада
2. Туризмнинг таърифини айтиб беринг
3. Худудий рекреация тизимлари деганда нимани тушунаси
4. “Ўзбектуризм” МК тўғрисида нималарни биласиз

Жорий назорат саволлари

4-вариант

1. Зиёратчилар қандай мақсадда саёҳат қилишган
2. Туризмнинг саёҳатдан фарқи нимада
3. Рекреация географиясининг тадқиқот объекти нима
4. Халқаро туристик ташкилотларни санаб беринг.

Жорий назорат саволлари

5-вариант

1. Бутунжаҳон савдо ташкилоти тўғрисида гапириб беринг.
2. Туристик хизматлар экспорти ҳажмининг ошириш йўллари
3. Туризмнинг иқтисодиётга, жамиятнинг ижтимоий ва маданий ҳаётига ва атроф-муҳитга таъсирини баҳолаб беринг
4. Ижтимоий туризмни ривожлантириш ва қўллаб - қувватлашнинг методлари

Жорий назорат саволлари

6-вариант

1. Туризмнинг иқтисодиётга, жамиятнинг ижтимоий ва маданий ҳаётига ва атроф-муҳитга таъсирини баҳолаб беринг
2. Туризм соҳасида хизматчи кадрлар тайёрлаш деганда нимани тушунаси
3. Туризмнинг узоқ муддатли барқарор тараққиётини режалаштириш принциплари
4. Халқаро туризмнинг турлари ва шакллари аниқланг

Туризм ва рекреация географиясидан оралиқ назорат вариантлари

Оралиқ назорат саволлари

1-вариант

1. Туристтик хизматлар экспорти ҳажмининг ошириш йўллари
2. Саёҳат деганда нимани тушунаси
3. Ижтимоий туризмни ривожлантириш ва қўллаб - қувватлашнинг методлари

Оралиқ назорат саволлари

2-вариант

1. Илк саёҳатчилар кимлар
2. Халқаро туризмнинг турлари ва шакллари аниқланг
3. Қо`чманчиларни саёҳатчилар дейилишига сабаб нимада

Оралиқ назорат саволлари

3-вариант

1. Туризмнинг узок муддатли барқарор тараққиётини режалаштириш принциплари
2. Зиёратчилар қандай мақсадда саёҳат қилишган
3. Туризм соҳасида хизматчи кадрлар тайёрлаш деганда нимани тушунаси

Оралиқ назорат саволлари

4-вариант

1. Савдогарлар саёҳати ҳақида нималарни биласиз
2. Туризмнинг иқтисодий, жамиятнинг ижтимоий ва маданий ҳаётига ва атроф-муҳитга таъсирини баҳолаб беринг
3. Нима учун Томас Кукни туризмнинг асосчиси дейилади

Оралиқ назорат саволлари

5-вариант

1. Бутунжаҳон савдо ташкилоти тўғрисида гапириб беринг.
2. Туризмнинг таърифини айтиб беринг
3. Халқаро туристик ташкилотларни санаб беринг.

Оралиқ назорат саволлари

6-вариант

1. Туризмнинг саёҳатдан фарқи нимада
2. “Ўзбектуризм” МК тўғрисида нималарни биласиз
3. Ватандошларимиздан кимларни илк саёҳатчилар қаторига қўшишимиз мумкин

Оралиқ назорат саволлари

7-вариант

1. Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмни ривожлантиришдан асосий мақсадлар нимада ифодаланади
2. Туризмнинг ривожланишига сабаб бўлган воқеалар қайсилар
3. Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш учун қандай имкониятлар мажуд

Оралик назорат саволлари

8-вариант

1. Ҳудудий рекреация тизимлари деганда нимани тушунасиш
2. Рекреация географиясининг тадқиқот объекти нима
3. Республикамизда рекреация географияси қандай ривожланмоқда

Туризм ва рекреация географиясидан якуний назорат вариантлари

Якуний назорат саволлари

1-вариант

1. Ҳудудий рекреация тизимлари деганда нимани тушунасиш
2. Рекреация географиясининг тадқиқот объекти нима
3. Республикамизда рекреация географияси қандай ривожланмоқда

Якуний назорат саволлари

2-вариант

1. Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмни ривожлантиришдан асосий мақсадлар нимада ифодаланади
2. Туризмнинг ривожланишига сабаб бўлган воқеалар қайсилар
3. Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш учун қандай имкониятлар мажуд

Якуний назорат саволлари

3-вариант

1. Туризмнинг узоқ муддатли барқарор тараққиётини режалаштириш принциплари
2. Туризмнинг иқтисодиётга, жамиятнинг ижтимоий ва маданий ҳаётига ва атроф-муҳитга таъсирини баҳолаб беринг
3. Нима учун Томас Кукни туризмнинг асосчиси дейилади

Якуний назорат саволлари

4-вариант

1. Зиёратчилар қандай мақсадда саёҳат қилишган
2. Туризм соҳасида хизматчи кадрлар тайёрлаш деганда нимани тушунасиш
3. Савдогарлар саёҳати ҳақида нималарни биласиз

Якуний назорат саволлари

5-вариант

1. Рекреация географиясининг тадқиқот объекти нима
2. Халқаро туристик ташкилотларни санаб беринг.
3. Туристик хизматлар экспорти ҳажмининг ошириш йўллари

Якуний назорат саволлари

6-вариант

1. Ҳудудий рекреация тизимлари деганда нимани тушунаси
2. “Ўзбектуризм” МК тўғрисида нималарни биласиз
3. Рекреация географиясининг тадқиқот объекти нима

Якуний назорат саволлари

7-вариант

1. Туризмнинг иқтисодиётга, жамиятнинг ижтимоий ва маданий ҳаётига ва атроф-муҳитга таъсирини баҳолаб беринг
2. Туризм соҳасида хизматчи кадрлар тайёрлаш деганда нимани тушунаси
3. Туризмнинг узоқ муддатли барқарор тараққиётини режалаштириш принциплари

Якуний назорат саволлари

8-вариант

1. Ҳудудий рекреация тизимлари деганда нимани тушунаси
2. Рекреация географиясининг тадқиқот объекти нима
3. Республикамида рекреация географияси қандай ривожланмоқда

Глоссарий

1. **Археология** – халқларнинг ва миллатларнинг сақланиб қолган тарихий ва маданий ёдгорликлари ёрдамида инсон жамиятининг ўтмишини ўрганувчи фан.
2. **Инвестициялаш** – туристик фаолият объекти ёки тадбиркорлик лойиҳасига маълум, шартномада айтиб ўтилган шартларда инвестицияни амалга ошириш.
3. **Архитектура** – қурилиш санъати, қурилманинг характери ва шакли, бадиий беағи.
4. **Ботель** – жихозланган кема ўрнида фойдаланса бўладиган сувдаги кичик меҳмонхона.
5. **Бутундунё туристик ташкилоти (БТТ)** – ҳукуматлараро ташкилот (1975 йилда ташкил топган) бўлиб, туризмнинг ривожланишига кўмаклашади, 170 дан ортиқ аъзоси бор
6. **Ваучер** - кўрсатиладиган асосий хизматларнинг (меҳмонхонада тўхташ, овқатланиш, транспорт ва б.) ҳаққи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат
7. **Дилер** - туристик хизматларнинг олди - сотди билан шуғулланувчи туристик корхоналар, кўпинча улар ўз хисобига ва ўзининг номидан иш олиб боришади.

8. **Инвестиция** – даромад олиш мақсадидаги узоқ муддатли капитал қўйилмалар.
9. **Ички туризм** - бир мамлакат фуқороларнинг ўз ҳудудлари чегарасида амалга оширадиган туризми.
10. **Имидж** – корхонанинг бозордаги образи.
11. **Инвестициялар** - янги тадқиқотлар ва ишланмалар бўлиб, илмий - техник тараққиётининг намоён бўлиш шакли сифатида амалий аҳамиятга эга бўлади.
12. **Кемпинг** – автотурист, мототурист ва велотуристлар учун шаҳар ташқарисида жойлашган меҳмонхона. Кемпингда турситлар палатка ёки ўзи овқат тайёрлаши мумкин бўлган ошхонали ёзги уйлар ва баъзида энг оддий қулайликлар билан таъминланади.
13. **Меҳмонхона** - турли турдаги хизматлар таклиф қилувчи туристларни жойлаштириш объекти
14. **Мотель** - автотуристлар учун меҳмонхона, йўл бўйидаги отель бўлиб, унда қулай ва шинам номерлардан ташқари автомашина учун тўхташ жойи мавжуд.
15. **Пансион** – бу эркин шаклда, қурилиш пайтида меҳмонхона сифатида барпо этилмаган уйлардир. Пансионлар 10 - 20 кишига мўлжалланади.
16. **Ротель** – кўчиб юрадиган меҳмонхона. Унда 1 ёки 2 ўринли номер – уклаш ва кийим аламаштириш жойи, ошхона ва умумий пардоз - андоз (туалет) хонаси бўлади
17. **Ишбилармонлик туризми** - туризмнинг бир тури бўлиб, унинг асосида маълум хизмат ёки касбий вазифаларни ҳал қилиш зарурати ётади.
18. **Турист** – ўз қизиқишларини қондириш мақсадида 24 соатдан кам ва 6 ойдан кўп бўлмаган муддатга чегарани кесиб ўтган киши.
19. **Тур** – туристларни аниқ йўналиш бўйича, хизматлар мажмуаси ва муддати аниқ бўлган ташишни уюштириш.
20. **Туризм индустрияси** – туризмнинг материал - техник базасини ташкил қилувчи халқ ҳўжалигининг турли соҳалари йиғиндиси.
21. **Туристик уй** – фаол ҳаракатдаги кўчиб юриш учун, ёки қисқа фурсатли келиб - кетиш учун мўлжалланган жой.
22. **Туристик база** – туристларни қабул қилиш ва жойлаштириш хоналарига эга бўлган туристик мажмуа бўлиб, унда ресторан ёки ошхона, кўнгилли дам олиш учун хоналар ва хизматлар таклиф этилади
23. **Туризм Хартияси** – халқаро туризмнинг ривожланиши ҳақидаги қонун, БТТ Бош ассамблеяси томонидан 1985 йили 6 - сессиясида қабул қилинган
24. **Флотель** – сузиб юрувчи меҳмонхона, сувдаги катта отель, маҳсус жиҳозланган кема. Қулай номерлардан ташқари бунда туристларнинг кўнгилли хордиқ чиқариши учун турли хизматлар кўрсатилади.
25. **Фрахт** – денгиз орқали туристларни аниқ вақт давомида ташиш учун тўлов тури.

Маърузалар матни

1-мавзу. Туризм ва рекреация ҳақида тушунча, фанинг объекти ва предмети, уларнинг географик жиҳатлари

Ўзбекистон Республикасининг "Туризм тугрисида"ги Қонунда туризм тушунчасига қуйидаги тарзда таъриф берилган: "туризм - жисмоний шахснинг доимий истикомат жойидан соғломлаштириш, маърифий, касбий-амалий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ туланадиган фаолият билан шугулланмаган ҳолда узоғи билан бир йил муддатга жўнаб кетиши (саёҳат қилиши)".

Энди туризмнинг таракқиёт жараёнига назар ташлаб утамиз.

Замонавий ҳаракатланиш воситалари замон ва маконда ҳаракатланиш характери́ни тубдан ўзгартириб юбориб, вақт бўйлаб ҳам саёҳат қилиш имконини бермоқда.

Шуниси аниқ маълумки, 1815 йилда ҳам Англиядан Францияга махсус ташкил қилинган турлар мавжуд бўлган. Ёзувчи ва саёҳатчи *Д.Галинян* кенг омма учун Париждан Лондонга уюштирилувчи бундай турларнинг ташаббусқори бўлган. 1829 йилга қелиб саёҳатчилар учун махсус тайёрланган дастлабки йўлқурсатқич *К.Баедекер* томонидан тайёрланган ва нашр қилинган бўлиб, у ҳозирда ҳам маълумдир. Бу йўлқурсатқич ҳозирги кунда ҳам чоп этилиб, Европа бўйлаб саёҳат қилувчи туристлар уртасида кенг тарқалган.

Томас Кук - туризм асосчиси

Техника таракқиёти оммавий туризмнинг ривожланишига катта туртки бўлди. 1830 йилда жаҳонда биринчи темир йўл Манчестер ва Ливерпуль уртасида ишга тушиб, у амалда саёҳат уюштиришнинг вақт чегараларини ўзгартириб юборди. Илгари ҳафталаб давом этган саёҳатларни эндиликда арзимаган ҳақ тулаб амалга ошириш ҳар бир кишининг қўлидан қеладиغان бўлиб қолди. Темир йўллар барча мамлакатларда мисли қўрилмаган суратларда қўрила бошлади. 1833 йилда Россияда Черепановнинг биринчи паровози қўрилди. 1842 йилга қелиб Англияда темир йўл орқали йўловчи ташиш қўрсатқичи 23 миллион кишига етди. АҚШда 1850 йилга қелиб 15 минг чақирим масофали темир йўллар қўриб битказилган.

Бугунги кунда замонавий туризм асосчиси деб тан олинган баптист пастори Томас Кук биринчилардан бўлиб саёҳатчиларнинг оммавий сафар уюштиришининг моҳияти ва фойдалилигини англаб етди ҳамда 1843 йилда ўз қавми учун дастлабки темир йўл орқали тури ташкиллаштирди ва муваффақиятга эришди. 1851 йилда у мамлакатнинг барча бурчагидан қелган инглизларнинг Париждаги қўрғазмада иштирок этишини ташкиллаштирди. У қўрғазмага 165 минг кишини олиб қелишга мушарраф бўлди. Қўрғазма турлари катта фойда қелтирганлиги сабабли, Кук Англиялик туристларнинг 1865 йилда Парижга Бутунжаҳон қўрғазмасига оммавий равишда ташриф

буюриши ташкилотчиси булди. 1856 йилдан бошлаб Европа буйлаб турлар одатий холга айланди, Кукнинг туристик агентлиги ва унинг филиаллари тузилди. Туристтик компаниянинг мисли курилмаган муваффакиятга эришганлигини Кук туристларга таклиф этган каталогдан 8 мингдан ортик меҳмонхоналарнинг урин олганлиги ҳам тасдиқлайди. 1870 йилда “Томас Кук” туристик фирмаси мижозлари сони 500 минг кишига етди.

Европа ва Америка китъалари уртасида мунтазам кема катнови 1832 йилда йулга қуйилган бўлиб, 1866 йилда Кук АКШга туристларнинг дастлабки икки гуруҳини жунатади. Турлар узок муддатли бўлиб, беш ойгача давом этган. Томас Кукнинг хизматларидан фойдаланган америкалик таникли туристлардан бири Марк Твен бўлиб, у олтмиш кишидан иборат гуруҳ таркибида иштирок этган ва кейинчалик бу саёҳатни каламга олган. Томас Кук 1872 йилда биринчи бўлиб саноат асосида жаҳон буйлаб саёҳат уюштиришни таклиф қилган. Дастлабки 20 саёҳатчи бутун жаҳон буйлаб 220 кун давомида саёҳат қилганлар. Томас Кук 1892 йилда вафот этиб, унинг ишини уғиллари ва шериклари давом эттиришган. Компания уз фаолият соҳасини кенгайтириб, йирик молиявий институтга айланган ва саёҳатчилар учун йул чеклари чиқара бошлаган. Бу эса уз моҳиятига қура аср ихтироси - хавфсиз пуллар эди. Бугунги кунда “Томас Кук” компанияси бутун дунёда 12000 дан ортик туристик агентликларга эга бўлиб, йилига 20 миллиондан ортик туристга хизмат курсатади.

Шундай қилиб, **Туризм** - бу одамларнинг замон ва маконда ҳаракатланиши бўлиб, саёҳат қилувчи шахс мақсадлари, йуналиши ва ҳаракатланиш воситаларидан қатъий назар **турист (сайёҳ)** деб аталади.

Туризмнинг узига хос хусусиятларидан қелиб қиккан холда туристни денгизчи, космонавт, бизнесмен, натуралист ва хоказо деб аташ мумкин.

Туризмни уюштириш ва амалга ошириш бўйича маълум бир шароитларда у туристик саноат қорхоналари ва туристик ташкилотлар томонидан тақдим этилувчи туристик хизматлардан фойдаланишни қузда тутиши мумкин. Статистика мақсадларида саёҳат қилувчи шахс *виситор* деб аталади. Иқтисодий омилларни ҳисобга олиш нуктаи назаридан ташриф буюрувчилар туновчи, яъни, вақтинчалик булувчи жойларда ҳеч булмаса бир кеча ётиб қолувчилар ва ва бир кунлик, яъни 24 соатгача булувчи туристларга бўлинади.

Туризм - саёҳатларнинг бир тури булсада, бироқ узига хос жиҳатларга, маълум бир тавсифномага эга бўлиб, унда иштирок этувчи шахс **турист** деб номланади.

Саёҳатлардан фарқли равишда, туризм иқтисодиёт ва сиёсатнинг қучли таъсирига учровчи тоифа бўлиб, бунинг устига ички табиий ҳодиса дуализмига эга бўлади.

Туризм бу:

(а) туристлар томонидан амалга оширилувчи, аник белгиланган туристик мақсадларга эга омавий саёхатлар тури, яъни туристнинг фаолияти ва (б) бундай саёхатларни уюштириш ва амалга ошириш буйича фаолият, туристик фаолият. Бундай фаолият турли хил туристик саноат корхоналари ва улар билан боғлиқ тармоқлар томонидан амалга оширилади.

Туризм кадимда ҳам мавжуд булганми? Бу саволга жавоб жуда оддий. Мақсади ва амалга оширишнинг ташкилий шаклига кура туризм сифатида куриб чиқилиши мумкин булган саёхатларнинг ягона ҳолатларини кадимги римликларда ҳам, улардан аввал ҳам кузатиш мумкин булган. Урта асрларда зиёратчилар гуруҳларини кузатиб бориш буйича ташкиллаштирилган фаолиятнинг бошланиши кузга ташаланади. Бу жараёнларни деталли равишда куриб чиқканда уларни туризмга, янаям тугрироғи, туризм асосларига бориб такаш мумкин.

Худудий рекреация тизими-географиянинг ўрганиш объект сифатида

Рекреация географияси — инсонларнинг соғлиғини мустаҳкамлашга, гармоник жиҳатдан ривожланишига хизмат қилувчи соҳаларни ўрганадиган ижтимоий географиянинг муҳим бир тармоғидир.

Тиббий — биологик муносабатларда рекреацион фаолият организмни табиий — психологик функцияларини қайта тиклашга йўналтирилган, Бу мақсадда инсонларнинг турли хил касалликларини даволаш ва дам олишини тўғри ташкил этиш учун керакли ўзига хос турли табиий, кимёвий хусусиятларга эга бўлган табиат омилларидан фойда аланилади.

Рекреация географиясининг олдида инсонларнинг даволаниши ва дам олишида ҳар хил касалликларнинг ривожланиш механизмларини, худудий рекреация тизимлари (ХРТ) дан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш ва кўрсатишдек мураккаб вазифалар турибди. Бу соҳанинг назарий асосларини кенгайтириш амалий вазифаларни ҳал этишда илмий ва методологик ёндошув рекреацион тадбирлар самарасини кўтаришга хизмат қилади.

Дам олиш масканидаги функционал касаллик билан касалланганлар учун иқлим шароити, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг тавсифи, рельеф, жойнинг эстетик хусусиятлари асосий рол ўйнайдиган бўлса, шамоллаш ва дистрофик касалликларни даволашда табиатнинг энг муҳим минерал сувларидан, даволовчи балчиқ ва иқлим — терапевтик омиллардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Минерал сувларни, даволовчи балчиқ, иқлимни ва ундан профилактик ҳамда даволаниш мақсадларида фойдаланишни ўрганадиган тиббиёт билимларининг тармоғи «курортология» номИни олди,

В.С.Преображенский (1975) рекреация географиясининг объектИни айнан худудий рекреация тизимларининг шаклланиши ва ривожлантиришнинг худудий масалаларини тадқиқ этишдан иборат деб белгилайди.

Рекреация географияси фан сифатида ижтимоий географик фанлар оиласига мансубдир, зеро ҳудудий рекреация тизимларнинг асосий функцияси социал ҳисобланади. Мана шундан келиб чиқиб ҳудудий рекреация тизимларнинг тўртта асосий типи ажратилади: 1 — даволаш, 2 - соғломлаштириш, 3 —спорт, 4 —англаш (познавательный).

Мазкур типларнинг ёрдами билан ХРТ мақсадига кура анча мураккаб тиббий — биологик ва ижтимоий масалаларни ҳал этади. ХРТ нинг рекреация даволаш типига даволашнинг асосий функцияси табиий омилларга таянганлиги билан тавсифланади: минерал сувлари, даволовчи балчиқ, иқлим шароити. Бундай тизимларга Кавказнинг минерал сувли курортлари, Евпатория, Анапа курорт — шаҳарлари ва бошқаларни мисол қилиш мумкин. ХРТнинг бу типи табиат мажмуаси олдига жуда катта бальнеологик ресурсларга бўлган талабни қўяди. Бундан ташқари ҳудуднинг ободлиги, хизмат кўрсатиш даражасини кўтариш талабини ҳам энг олдинга суради.

Рекреация функционал даволаш типини етакчи компонентлари бўйича даволаш ташкилотларига жалб этиш учун учта кичик типларга ажратилади:

А)Иқлимий даволаш рекреацияси; Б) балчиқ даволаш рекреацияси;

В)бальнеологик даволаш рекреацияси.

III. ХРТнинг рекреация соғломлаштириш типи. Унинг асосий фуқцияси—инсоннинг маънавий ва жисмоний қувватини ривожлантириш ва қайта тиклашга қаратилган. Жисмоний ва маънавий ривожлантириш функцияси, иккинчи даражали тарзда сақланиб келинаётган бўлсада, бироқ ҳозирда сезиларли аҳамият касб этмоқда. Тартиб билан жисмоний машғулотлар олиб бориш бу тип учун алоҳида аҳамиятга эга.

ХРТнинг айнан шу типи ҳудуднинг ободлиги, табиий, маданий — тарихий мажмуаларнинг даражасига, дам олувчиларга кўрсатилаётган хизмат ҳолатига жуда катта зарурат сезади. Экскурсиялар, мевалар териш, спорт ўйинлари, қуёш ва ҳаво ваннаси, чўмилиш машғулотлари соғломлаштириш циклига киради. Бундай соғломлаштириш рекреациясига Қримнинг жанубий қирғоқлари, Адлер, Москва олди дам олиш зоналари хизмат қилади. Худди шу ХРТ типига лагерлар, дала ҳовлилари (дача) поселкалар ҳам мисол бўла олади.

Мазкур ХРТнинг рекреация соғломлаштириш типи қуйидаги кичик типчаларга ажратилади:

А) — пляж чўмилиш соғломлаштириш рекреацияси; Б) — сайр қилиш соғломлаштириш рекреацияси.

IIII. ХРТнинг рекреация спорт типининг асосий функцияси жисмоний ривожлантиришдан иборат. Ушбу тип учун жисмоний машғулотлар, жумладан спорт ўйинлари ва мусобақалар, альпинизм, ов қилиш, балиқ тутиш кабилар тавсифлидир.

Сайр қилиш, чўмилиш, қуёш ва хаво ваннаси, экскурсиялар қўшимча тарзда муҳим рол ўйнайди. Булар организмнинг фаолиятини қайта тиклашга кўмак беради. Ушбу тип табиий комплексларга, айниқса экзотик, мавжуд табиий тўсиқлари (альпинизм) бўлган спорт машғулотларини ўтказишни таъминлайдиган инженерлик бинолари мажмуасига эга бўлган жойларга жуда катта эҳтиёж сезади. Шунингдек спорт майдонлари, осма йўллар, фуникулёрлар л ҳам бўлиши зарур.

ИВ. ҲРТ нинг рекреация — англаш, фикрлаш типининг асосий функцияси — инсонни табиат ва маданий бойликлардан фойдаланиш йўли орқали маънавий ривожлантиришни амалга оширишдир. Бу типнинг етакчи машғулоти бўлиб экскурсия (тарихий — маданий, айна вақтда архитектура ёдгорликлари, этник ёдгорликларни томоша қилиш, музейларга бориш, табиий ҳодисалар * тўғрисидаги манзаралар билан танишиш фауна ва бошқаларни кузатиш) ва ҳаваскорлик ижодиёти саналади. ҲРТнинг фикрлаш, англаш рекреация типи учун коммуникация тармоқлари (автомобил, пиёда ва бошқа йўлларнинг турли типлари) ҳамда бошқа инженерлик бинолари билан яхши таъминланган бўлиши лозим. Бундан ташқари рекреация фаолияти давомида табиат ва маданий компонентларидан алоҳида — алоҳида эмас балки мажмуа тарзда фойдаланилади.

Маданий англаш типига маданий—тарихий ёдгорликларни бориб кўриш ва томоша ўйинларига ташриф буюриш асосий машғулотлардан ҳисобланади.

Бу тип тарихий — маданий ёдгорликлар ҳамда санъат фестиваллари, спорт мусобақалари ўтказилаётган жойлар билан боғлангандир. ҲРТ нинг бу типига Санкт-Петербург,

Москва, Киев, Самарқанд, Суздальни мисол келтириш мумкин.

Табиатни англаш типи учун табиат ҳодисалари билан танишиш ва қизиқарли манзараларни томоша қилиш алоҳида аҳамият касб этади. Манзарани томоша қилиш, ҳаваскорлик ижодиёти, чўмилиш, қуёш ва хаво ванналарини қабул қилиш ҳам ушбу типга тегишлидир. Айна шу тип учун табиат мажмуасини ўзгартирмаслик талаби ўта муҳим бўлиб, бу билан боғлиқ рекреация йўли ва йўлаклари тармоғини яхши ташкил этиш, хизмат кўрсатиш тизими кабиларни яхшилаш жуда зарур.

Маълумки, турли хил дам олувчилар ҲРТ нинг алоҳида тизимлари олдида турли талабларни қўяди. Баъзилари табиат комплекслари билан алоқаси бевосита чегараланган ҳолда қизмат кўрсатиш ва техника тизимининг аҳамиятини юқори қўяди яъни пляжга бориб чўмилишидан кўра бассейнга боришни маъқул кўришади. Айрим кишилар эса табиат ёки қизиқарли

ёдгорликлар билан танишишни улар билан мустаҳкам алоҳида бўлишни афзал билишади.

Юқоридаги ХРТ ларнинг функционал типларидан ташқари бевосита аҳоли эҳтиёжини қондиришдаги ҳудудий жихатлари билан чамбарчас боғланган типлари ҳам мавжуд бўлиб, уларни 2 та гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин. 1. Урбанизациялашган. 2. Урбанизациялашмаган.

Ўз навбатида урбанизациялашган ХРТ қуйидаги типларни ўз ичига олади: 1. Курорт — шақарлари. 2. Экускурсия марказ — шаҳарлари. 3. Дала ховли посёлкалари.

Ушбу типлардан баринчи ва иккинчилари — юқори даражада урбанизациялашган қудудларда, кенг миқёсда техника жиҳозларига эга бўлган хизмат кўрсатиш ривожланган ва тўлалигича маданийлашган ҳатто «иккиламчи» табиат асосида даволаш, англаш ва ўйин — кулги дам олишга бўлган эҳтиёжини қондиришга мўлжалланган дир.

Урбанизациялашган ХРТ нинг кичик типи кам урбанизациялашган ҳудудга тегишли бўлиб бу ерда дам олувчилар бир томонлама ўзининг меҳнати билан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришни ташкил этиш ва ундан табиий ҳолда фойдаланиш имкониятига иккинчидан — ниёда юриш енгил бўлган зоналарда посёлкаларга туташ табиат ландшафтларидан фойдаланиш қулайликларига эга бўлади.

Урбанизациялашмаган ХРТ авваламбор рекреация табиат паркларида намоён бўлади. Улар соғломлаштириш спорт машғулотларини олиб боришда табиат билан мустаҳкам алоқада бўлган ҳолда самарали ва фаол дам олишни (айнан тоза ҳавода) таъминловчи, кам ўзлаштирилган табиат мажмуаларига эга бўлиши лозим

Ҳудудий рекреация тизимлари география фанлари каторида айнан аҳоли жойлашиши ва ҳудудий хўжаликлар тизимига киради. Шу боисдан ҳудудий хўжалик мажмуалари (туризм географияси худди хўжалик тармоғи тарзида) ва жойлашиш тизимларини муҳим элемента сифатида рекреация тизимларини иқтисодий география ва аҳоли географияси ўрганиши зарур. Бу эса рекреация тизимларини тадқиқ этиш ва лойиҳалашда географлар иштирок этиши ва рекреация муаммоларини география фанлари тизимининг муҳим тармоғи тарзида ўрганиш зарурлиги ҳақида хулоса қилиш имконини беради. ХРТ — рекреация

географияси ясининг тадқиқот объектидир.

Ҳудудий рекреация тизими таркиби бўйича гетероген, ўзаро боғлиқ тизимчалардан: дам олувчилар, табиий ва маданий мажмуалар, инженерлик жиҳозлари, хизмат кўрсатувчилар, бошқарув органи ва бир бутун ҳудудий бирикмалардан тузилган. Рекреация географиясининг муҳим вазифаси ҳудудий рекреация тизимининг ривожланиш ва шаклланишининг объектив қонуниятларини аниқлашдан иборат.

Рекреация географиясининг шаклланиши даставва\ анънавий географик усуллардан фойдаланган ҳолда тадқиқ этилади. Буларга камерал, картографик, статистик маълумотларни таҳлил этиш, анкета —суров каби усуллар киради.

Иккинчидан рекреация географиясининг ривожланишида унинг тадқиқот объектини аниқлаб олиш муҳим ҳисобланади.

Учинчидан, рекреацион фаолият унинг ўрганиш объекта бўлмасада аммо географиядаги рекреация масалаларини илмий ҳал этишда зарур бўлган фанларни шакллантириш.

Рекреация географияси ХРТларни лойиҳалаш ёки ўрганиш билан боғлиқ барча масалаларни ҳал этиши мумкин эмас. Рекреация географияси фаолиятининг майдони ва географлар олдида пайдо бўладиган рекреация вазифаларининг ҳажми бир —бирига тўғри келмайди. Дам олиш ташкилотларини географик аспектда ўрганиш борасида рекреация географияси бир вақтда яъни бажариш функциясида ғоянинг раҳбари ва буюртмачининг ташкилотчиси сифатида етакчилик роли ни ўйнаши лозим.

Рекреация географияси ўзининг объектини ўрганишда нафақат география фанлари билан, балки бошқа рекреация фанлари билан (рекреация архитектураси, психология, социология, иқтисод ва б.) ҳам ўзаро таъсирда бўлади. биз шуни унутмаслигимиз лозимки ХРТни география аспектида ўрганиш тўлалигича рекреация географиясини қамраб ололмайди, чунки кўп сонли рекреация муаммоларини битта география фанлари кучи билан ҳал этиб бўлмайди.

Худудий рекреация тизимларини шаклланишига таъсир этувчи омиллар

ХРТ ларни шаклланишига аҳолининг рекреацияга эҳтиёжи, давлатнинг иқтисодий ва социал сиёсати, аҳоли даромадлари ва бўш вақтининг ўсиши, табиий ва маданий — тарихий ресурсларнинг жойлашиши ва бошқа омиллар таъсир кўрсатади. ХРТни шакллантирувчи омиллар алоҳида эътибор билан чуқур қаралади. Сабаби улар етарлича хилма —хил шунинг учун уларни шундай тизимлаштиришга эришиш орқали яъни ҳар . бирининг аҳамиятини яхшироқ изоҳлашга ҳар а кат қилинади.

Н.С.Мироненко (1972) рекреацион районларнинг шаклланиши ва ривожланишда иқтисодий географик омиллар гуруҳини ажратади (Мироненко бўйича рекреация райони рекреация тизими сифатида қаралади): 1}Рекреация ресурслари рекреация районларининг шаклланиши ва ихтисослашувида ҳамда бошқа районлар билан ўзаро боғлиқлигини аниқлашда асос ҳисобланади; 2)Иқтисодий географик ўрин аҳолининг рекреация районини танлашини, озиқ — овқат ва меҳнат ресурслари билан таъминлашини ослгнлайди;

3)Аҳолининг жойлашиши тизими;

4) Рекреация инфраструктурасининг ривожланганлик даражаси;

5) Рекреация хизматининг бошқа хўжалик тармоқлари билан алоқаларининг тавсифи. Ушбу омилларни игундай гуруҳлаш минтақа масалаларини ҳал этувчи, минтақа материаллари билан ишловчи кўпгина географлар ва лойиҳачилар учун етарлича маъқулдир.

Омилларни гуруҳлашда бошқа тадқиқотчилар таклифларига кўра бирламчи талабнинг шаклланиши иккинчи томондан уларни (реализация) амалга ошириш сифатида қарайдилар. Масалан, А.П.Дубнов (1970) туризм ривожланишига таъсир этувчи барча омилларни иккита асосий гуруҳга ажратишни таклиф этади: жалб этувчи омиллар қайсики буларга масалан, табиий шароит, маданий ҳаёт ва район тарихий ҳаёт шароити: ХРТ яратилишини режалаштиришда буларга қайсики туризм ресурслари, туризм хизматини ишлаб чиқиш ҳажми ва даражаси, транспорт узунлиги рекламани йўлга қўйилганлиги, табиий шароит, район ҳаёт даражаси киради.

Жалб этиш омиллари инсонни рекреация оламига қизиқтиради, дифференциация омиллари минтақа туризм бозори чегарасини аниқлайди.

Бундай гуруҳлаш суров ўтказишда туризмнинг минтақавий хусусиятларини белгилашда ёрдам беради. Шунингдек, Мариота таклифи ва бошқа яна кўплаб ХРТ ривожланишидаги омиллар билан шуғулланган олимлар ишини келтириб ўтиш мумкин.

Биз барча омилларни ХРТ яратиш талабини вужудга келтирувчи ва бу эҳтиёжини амалга оширувчи омилларга бўлишни таклиф этамиз.

ХРТ яратиш талабини вужудга келтирувчи омиллар тизимларни фаол қамраб олган, жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғланган. Шу ўринда таъкидлаш керакки айнан мана шу омиллар ХРТ асосий хоссаларини (мустаҳкамлик ва динамиклик, хилма — хиллик, яхлитлик) аниқлайди.

ХРТ яратиш талабини амалга оширувчи омиллар бир даражали ХРТ жараёнлари ва хоссалари билан,

(жойлаштириш, ишлаб чиқариш, транспорт, табиий, этник ва унинг тизимчалари) боғланган.

Бу омилларнинг аҳамияти жуда муҳим. Бундан ташқари амалга оширувчи маҳаллий аҳамиятга эга омиллар ҳам мавжуд.

Таъкидлаганимиздек, илиқ денгиз, катта даре ва кул, даволовчи балчик, тоғлар, ўрмон массивлари, маданият ёдгорликлари, шундай омиллар ҳисобланади, булар ХРТни жойлаштириш имкониятини аниқлашга хизмат қилади. Зеро мавжуд яхши пляж ва чиройли ўрмонларнинг борлиги айнан шу ҳудудда ХРТ ташкил этиш мумкин дегани эмас, чунки жамиятда бу табиат мажмуасидан бошқа мақсадда фойдаланиш кўзда тутилган бўлиши мумкин. Масалан, денгиз қирғоқларидан сувнинг кўтарилишига асосланган электростанция қуриш, ўрмонлардан ёғочни қайта ишлаш саноати учун хом ашё манбаи сифатида фойдаланиш шулар жумласига киради.

Ўзбекистонда ҳудудий рекреация ва туризм тизимлари

Ҳозирги вақтга келиб география фанида муҳим ахборот йўналиши бўлган минтақавий рекреация географияси бошқа минтақавий соҳалардан бирмунча фарқли ривожланиш хусусиятига эга⁴ Маълумки, ҳар бир давлат ўзининг ҳудудида ХРТнинг барча типларини ривожлантиришни хоҳлайди. Аммо барчасида ҳам бундай имконият мавжуд эмас. Саёҳатчилар учун барча жойни, ҳатто Антарктида ёки космосни қизиқарли рекреация объектига айлантириш мумкин, бироқ бунинг учун етарлича моддий ва молиявий асослар бўлиши талаб этилади. Инфраструктура ва экологик шароит бу ўринда алоҳида аҳамиятга эга.

Рекреация вазифасини ҳал этишда муайян ҳудуд яшаш учун яхши қурилган биноларга эга зоналарни, гидротехник ва инженерлик қурилиши, транспорт магистраллари, бошқарув органлари ҳамда хизмат кўрсатувчи субъектларни ўз ичига олган табиий ва маданий мажмуаларга эга бўлиши лозим. Буларнинг барчаси бучунлигича ҳудудий рекреация тизимини яратади. Маълумки, рекреация географиясининг ўрганиш объекти айнан ХРТ ва уни турли типларининг ҳудудий шаклланиши, ривожланиши масалалари бўлиб

ҳисобланар экан. Ўзбекистонда мустақилликка эришгандан кейин бу фанга бўлган эътибор кучайди. Собиқ Иттифокда бу фан атрофлича ўрганилган ва бунда кўпроқ ХРТнинг 1 — 2 — 3 типларини ривожланишига алоҳида аҳамият берилган. Ўзбекистонда ўша даврларда ва ҳозирда ҳам маҳаллий аҳамиятга эга ХРТлар жумласига Тошкент вилоятидаги Чимён соғломлаштириш оромгоҳи (2 — 3 типлари) киритилади. Бундан ташқари, табиат бағрида вужудга келган Зомин, Оқтош, Косонсой соғломлаштириш оромгоҳлари ҳам шулар жумласидандир.

(Республикамизда ХРТларнинг 1 — 2 — 3 типларини яратиш учун, Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманида, Фарғона водийсида, Жиззах вилоятининг Бахмал ва Зомин туманларида, Қашқадарё вилоятининг Китоб ва Шаҳрисабз туманларида рекреация ресурслари мавжуд, бироқ ХРТ вужудга келиши учун керак бўлган омилларнинг етарли эмаслиги ҳамда минтақалар имкониятининг йўқлиги туфайли рекреация фаолиятини талаб даражасида ривожлантириш мураккабдир[^] Аммо шу билан бирга, Ўзбекистонда қадимий тарихий ёдгорликлар меъморий обидаларнинг борлиги ва уларнинг айнан республикани инфраструктура шароитлари яхши йўлга қўйилган, йирик шаҳарларда жойлашганлиги, ХРТ нинг мана шу турини ривожлантириш учун жуда қулайдир. Қолаверса, уйибу тармоқни келгусида тараққий эттириш Ўзбекистонни жаҳон ҳамжамиятига чиқиши ва мамлакат иқтисодиётини кўтаришда муҳим омиллардан бири бўлиши шубҳасиздир. Ривожланган давлатлар (АҚШ, Франция, Италия) тажрибаси шуни кўрсатадики, туристларни қабул қилиш ва хизмат кўрсатиш мамлакатга катта даромод келтиради. Ўзбекистонда бу жараён эндигина йўлга қўйила бошлади ва буни амалга ошириш учун бир қанча лойиҳалар

(Шарқ марвариди) ишлаб чиқилди. Ўзбекистон туризмни ривожлантириш учун қандай манфаатларга эга? — деган савол туғилиши табиий.

Биринчи манфаат — янги иш жойлари яратилади. 1996 йилда «Ўзбектуризм» Миллий компаниясининг берган маълумотларига кўра 30 минг киши бевосита ушбу туризм соҳасида хизмат қилган.

Иккинчи манфаат — қўши мча даромад ва маблағлар тушумидан иборат. Экспертларнинг фикрича дунёда битта саёҳатчининг ўртача ҳаражати 770 АҚШ долларини ташкил этади. Ўзбекистонга келган туристларнинг ҳар биридан ўртача 1,2— 1,3 минг АҚШ долларига тенг даромад олинади.

Молиявий ҳолатни яхшилашга туризмдаги нархни кўтариш ҳисобига эмас, балки қўшимча янги хизмат турларини яратиш эвазига ҳам эришиш мумкин. Янги қўшимча хизмат турини яратиш орқали кўпгина давлатлар катта иқтисодий самарага эришиб келмоқда. Масалан, Сингапур 5,6 млн туристга кўрсатилган хизмат орқали 6.5 млрд АҚШ доллари, Миср — (3,7 млн турист) мое равишда 3,8 млрд доллар, Малайзия (6,8 млн) 3,3 млрд доллар даромад кўрадилар.

Учинчи манфаат — маҳаллий маҳсулотлар учун янги бозорлар ташкил этишдан иборат. Бу эса маҳаллий саноатни ўзининг ишлаб чиқариш қувватларини кучайтришни талаб этади.

Тўртинчи манфаат — маҳаллий инфраструктура ва коммунал объектлар ҳамда хизматларни замонавийлаштириш, хизмат кўрсатиш турлари ва даражаларини ўстиришдан иборат

Бешинчи манфаат — янги касб ва технологияга эга бўлиш.

Олтинчи манфаат — жамиятдаги атроф — муҳит

муаммоларини, маданий меросни ҳимоя қилиш зарурлигини чуқурроқ англаш.

Еттинчи манфаат — ердан фойдаланишга янгидан ёндошиш.

Маҳаллий туризм — минтақавий, миллий ва ҳатто халқаро туризмнинг бирламчи асоси. Юқорида келтирилганидек барча ХРТлар ва улар ичидаги туризмнинг ривожланиши жойлардаги мавжуд ресурсларнинг ихтисослашиши ва тарқалишига боғлиқ. Масалан, Хива, Самарканд ва Бухородаги мавжуд тарихий — маданий ёдгорликларнинг борлиги ўша жойларда маданий англаш, диний туризмни, Жиззах вилоятидаги табиат зоналари ландшафт туризмни, табиатни англаш маъмурий бошқарув объектлари, илмий ахборотлар тўпланган Тошкентда ишчан ва илмий туризмни фаол бошқаришни йўлга қўйиш зарур.

Туризмни ривожлантириш учун туристлар талабини ^ондирадиган барча кулайликлар яратилган бўлиши зарур. Лммо, республикамизда Тошкент ва Самарқанддан бошқа

Хива, Бухорога келадиган туристлар учун айнан шу жойдаги шарт — шароит етарли эмаслиги ҳаммага маълум, яъни меҳмонхона, атвотранспорт хизмати, коммунал хизматлар халқаро стандартларга мое эмас.

Мамлакатдаги мавжуд ресурсларга алоҳида эътибор қаратган ҳолда иқтисодни кўтариш манбаи бўлган ХРТ нинг барча типларини ривожлантириш замон талабидир. Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, республикамизда ХРТнинг 4 — типини ривожлантириш учун жуда катта имконият борлигини кўрамиз. Қолаверса 2 — 3 типларни тараққий эттиришга етарли шарт — шароит мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда, рекреациянинг ана шу типларини йўлга қўйиш орқали аҳолининг жимоний, маънавий соғлом бўлишига минтақаларни, молиявий, ижтимоий аҳволини яхшилашга эришиш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Худудий рекреация тизимлари деганда нимани тушунаси?
2. Рекреация географиясининг тадқиқот объекти нима?
3. Республикамизда рекреация географияси қандай ривожланмоқда?
4. Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш учун қандай имкониятлар мавжуд?

2-мавзу. Туризм ва рекреация тарихи

Ўзбекистон Республикасининг "Туризм то'ғ'рисида"ги Қонунида туризм тушунчасига қуйидаги тарзда таъриф берилган: "туризм - жисмоний шахснинг доимий истиқомат жойидан соғ'ломлаштириш, маърифий, касбий - амалий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ то'ланадиган фаолият билан шуг'улланмаган ҳолда узоғ'и билан бир йил муддатга жо'наб кетиши (саёҳат қилиши)".

Туризм франтсузча тоур со'зидан олинган бо'либ, сайр - саёҳат маъносини англатади.

Енди туризмнинг тараққиёт жараёнига назар ташлаб о'тамиз. Замонавий техника воситалари ҳаракатланиш характерини тубдан о'згартириб юбориб, хоҳланган вақтда саёҳат қилиш имконини берди. Манбаларда 1815 - йилда Франтсия - Англия о'ртасида махсус турлар ташкил қилинганлиги ёзилади. Ёзувчи ва саёҳатчи **Д. Галиняний** кенг омма учун Париждан Лондонга уюштирилувчи бундай турларнинг ташаббускори бо'лган. 1829 - йилга келиб саёҳатчилар учун махсус тайёрланган дастлабки ё'л ко'рсаткич **К. Баедекер** томонидан тайёрланган ва нашр қилинган. бо'либ, У ҳозирги кунда ҳам чоп етилиб, Европа бо'йлаб саёҳат қилувчи туристлар о'ртасида кенг тарқалган. Техника тараққиёти оммавий туризмнинг ривожланишига катта туртки бо'лди. 1830 - йилда жаҳонда биринчи темир ё'л Манчестер ва Ливерпул о'ртасида ишга тушиб, у амалда саёҳат уюштиришнинг вақт чегараларини о'згартириб юборди. Илгари ҳафталаб давом етган саёҳатларни ендиликда арзимаган ҳақ то'лаб амалга ошириш ҳар бир кишининг қо'лидан келадиган бо'либ қолди. Темир ё'ллар барча мамлакатларда мисли ко'рилмаган суратларда қурила бошлади. 1833 - йилда Россияда Черепановнинг биринчи паровози қурилди. 1842 - йилга келиб Англияда темир ё'л орқали ё'ловчи ташиш ко'рсаткичи 23 миллион кишига етди. АҚШ да 1850 - йилга келиб 15 минг чақирим масофаи темир

ёллар қуриб битказилган. Тошкентда еса биринчи темир юл 1899 - йил Красноводск - Тошкент ва кейинчалик 1905 - йили Тошкент - Оренбург ёналишида ишга туширилди.

Бугунги кунда замонавий туризм асосчиси деб тан олинган баптист рухонийси - Томас Кук биринчилардан болиб саёхатчиларнинг оммавий сафар уюштиришининг фойдалилигини англаб етди ҳамда 1843 - йилда оёз қавми учун дастлабки темир ёл орқали турни ташкиллаштирди ва муваффақиятга еришди. Кук 1851 - йили мамлакатнинг барча бурчагидан келган инглизларнинг Париждаги коёргазмада иштирок етишини ташкиллаштириб, 165 минг кишини олиб келишга мушарраф боёлди. Коёргазма турлари катта фойда келтирганлиги сабабли, Кук Англиялик туристларнинг 1865 - йилда Парижга Бутунжаёон коёргазмасига оммавий равишда ташриф буюриши ташкилотчиси боёлди. 1856 - йилдан бошлаб Европа боёлаб турлар одатий ёолга айланди, Кукнинг туристик агентлиги ва жойларда унинг филиаллари тузилди. Туристлик компаниянинг мисли коёрилмаган муваффақиятга еришганлигини Кук туристларга таклиф етган каталогдан 8 мингдан ортиё меёмонхоналарнинг оёрин олганлиги ёам тасдиёлайди. 1870 - йилда “Томас Кук” туристик фирмаси мижозлари сони 500 минг кишига етди.

Европа ва Америка қитёлари оёртасида мунтазам кема қатнови 1832 - йилда ёёлга коёйилган боёлиб, 1866 - йилда Кук АҚШга туристларнинг дастлабки икки гуруёини жоёнатади. Турлар узоё муддатли боёлиб, беш ойгача давом етган. Томас Кук хизматларидан фойдаланган Америкалик таниёкли туристлардан бири Марк Твен боёлиб, у олтмиш кишидан иборат гуруё таркибида иштирок етган ва кейинчалик бу саёхатни қаламга олган. Томас Кук 1872 - йилда биринчи боёлиб саноат асосида жаёон боёлаб саёхат уюштиришни таклиф қилган. Дастлабки 20 саёхатчи бутун жаёон боёлаб 220 кун давомида саёхат қилганлар. Томас Кук 1892 - йилда вафот етди ва унинг ишларини оёгёллари ва шериклари давом еттиришган. Компания оёз фаолият соёасини кенгайтириб, ёирик молиявий институтга айланган ва саёхатчилар учун ёёл чеклари чиёара боёлаган. Бу еса оёз моёхиятига коёра аср ихтироси - хавёсиз пуллар еди. Бугунги кунда “Томас Кук” компанияси бутун дунёда 12000 дан ортиё туристик агентликларга ега боёлиб, ёилига 20 миллиондан ортиё туристга хизмат коёрсатади.

Замонавий самолётларнинг ихтиро килиниши билан бир худудидан иккинчи бир худудга ер айланиши тезлигидан тезроё етиб бориш имконини берди. Натижада саёхатчилар боёқа соат минтаёаларига ташриф буюра олдилар. Космик саёхатларда ваёт самараси ёнада ёяёол коёзга ташланади.

Саёхатлардан ёаёт фаолиятнинг алоёида жозибадор усули сифатида ёанги шакл - туризм ажралиб чиёиб, у оёзига хос хусусиятлар ва хислатлари билан тавсифланади. Туризмни саёхатлардан ажратиб турувчи асосий жиёхати бу унинг ташкилий жиёхатдан ёёлга коёйилганлигида, маёсадли ва оммавийлигидадир.

Бошқа одамлар орасидан алоҳида ажралиб туриш, биринчи бо`лиш истаги саёҳатчилар орасида яққол ажралиб туради. Инсон фаолиятининг бошқа соҳаларига қараганда бунда о`зини ко`рсатиш имконияти ко`проқдир. Ким енг юқорига чиқади ва узоқроққа боради, ким кишилар ҳаёлига келмаган, уларни ҳайрон қолдирадиган ишларни қилади - рекордчи - саёҳатчиларнинг фантазияси чегараланмаган бо`либ, Гиннеснинг рекордлар китобида бундай ютуқларга алоҳида бо`лим ажратилган.

1913 - йилда велосипедда бутун дунёни айланиб чиқиб, бунда 50 минг км ё`л босган ва 52 та покришка, 36 та камера, 9 та занжир, 9 та педал, 4 та егар, 2 та рул ва ҳоказоларни алмаштирган ҳамда «Бриллиант Юлдуз» белгиси билан мукофотланган Анисим Панкратовни туристлар тоифасига емас, балки айнан саёҳатчилар қаторига киритиш мумкин. Шунингдек, уч йил (1928 - 1931) ичида собиқ СССР чегаралари бо`йлаб велосипедда айланиб чиққан Глеб Травинни ҳам саёҳатчилар қаторига киритиш мумкин. Бир неча йил мобайнида «Татра» автомобилларида сайёрамизнинг барча қитъалари бо`йлаб саёҳат уюштирган Чехославкиялик саёҳатчилар Иржи Ганзелка ва Станислав Зигмудларни туристлар тоифасига киритиш янада қийин. Уларнинг қитъалараро ё`налиши «Татра» контсерни томонидан молиявий ва техник таъминланган бо`либ, у фирманинг реклама мақсадларига хизмат қилган. Амалда бу техника синовчиларининг нормал ва ҳақ то`ланувчи хизмати бо`лган.

Гиннеснинг рекордлар китобида бошқаларни ҳайрон қолдириш ниятида уюштирилган саёҳат ва жасоратларга катта жой ажратилган. Жесси Росдайл исмли бир шахс дунёдаги ко`п мамлакаларда бо`лиш ва о`з хужжатларига барча мамлакатлар чегара хизматлари штампини ко`йдиришни мақсад қилиб олган, бунинг учун у 2.627.766 км масофани босиб о`тган ва 215 та мамлакат чегарасини кесиб о`тган ҳамда бунинг учун Гиннес дипломига сазовор бо`лган. Бироқ бунинг учун унга Иллинойс (АҚШ штати) мактабидаги о`қитувчилик о`рнини ташлашга то`ғ`ри келган. Миссионер Алфред Уолдерн (АҚШ) отда саёҳат қилишни мақсад қилиб ко`йган ва 424.850 км масофани (битта ёки бир неча еканлиги номаълум) отда босиб о`тган. Бунда у 16 мингдан ортиқ маъруза о`қиган. Пиёда, чанг`ида, велосипедда, автомобилда, темир ё`л, авиа ва денгиз транспортида саёҳат қилиш бо`йича ҳам рекордлар о`рнатилган. Бироқ, уларнинг аксарият қисми инсоннинг мукамаллигини исботлаш ва ко`йилган мақсадга еришиш ё`лида барча қийинчиликларни енгиб о`тиш учун ог`ир меҳнатлардан иборат бо`лган.

Ҳаттоки, космосда - ойга қо`нувчи, ер орбитаси атрофида парвоз қилувчи космонавтлар (уларни ҳам сайёҳлар қаторига киритиш мумкин) ҳам рекорд о`рнатишга интиладилар. Космосга биринчи бо`либ парвоз қилган одам, биринчи космонавт аёл, парвоз узунлиги, баландлиги ва узоқлиги, ой сатҳида Луноходда сайр қилиш узунлиги ва бошқа бир қатор фактлар рекорд қайд етишга асос бо`лади.

Саёҳатлар ва туризмнинг бир - биридан фарқларини ко`риб чиқишда ушбу фаолиятнинг мақсадлари ва моддий таъминотига то`хталиб о`тиш жоиз. Саёҳат ва экспедицияларнинг аксарият қисми маълум бир мақсадлар (савдо, фан, янги ерларни очиш, маҳсулот рекламаси ва ҳоказо)га хизмат қилиб, манфаатдор шахслар, ташкилотлар, давлат ва хусусий жамғармалар томонидан молиялаштирилади. Масалан, Африкани забт этиб, Замбези дарёсидаги Виктория шаршарасини очган буюк Давид Ливингстон миссионерлик жамғармалари ҳисобига саёҳат қилиб, асосан маҳаллий аҳолини христиан динига жалб қилиш билан шуг`улланган ва ахён - ахёнда географик ихтиролар қилиб турган.

Саёҳатчи - бу биринчи навбатда агар таъбир жоиз бо`лса касб бо`либ, одамларнинг кун ко`риш манбаи ёки саёҳатда иштирок етувчиларнинг турмуш тарзига айланиши мумкин. Бу еса фаолиятнинг мақсади бо`либ, туризм мақсадларидан фарқ қилади. Шундай саёҳатлар ҳам борки, уларни касб ҳам деб бо`лмайди. Бундай саёҳатлар еътиқод билан бог`лиқ. Масалан, Имом Бухорийни олайлик. У пайг`амбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадисларини то`плаш мақсадида Ҳижоз, Макка, Мадина, Тоиф, Жидда, Басра, Куфа, Баг`дод, Шом, Миср, Балх, Ҳирот, Нишопур, Рай, Жибол шаҳарларида бо`либ, о`та машаққатли тарзда фидойилик ко`рсатган. Бундай мисолларни Имом Термизийдан ҳам топиш мумкин. Баҳовуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуг`бек, Бобур Мирзо ва бошқа ко`плаб саркарда, аллома, аҳли донишларимизнинг о`зга юртларга о`з мақсадларини амалга ошириш учун борганликларини ҳам саёҳатлар қаторига киритишимиз мумкин. Афсуски, мусулмон бо`лмаган мутахассислар томонидан ёзилган бирорта адабиётда уларнинг исми шарифлари ко`рсатиб о`тилмаган.

Вақт инсоннинг имкониятларини сезиларли даражада о`згартириб юборган. Бугунги кунда бо`ш вақт ва етарли маблаг`га ега бо`лган деярли ҳар бир шахс жаҳон бо`йлаб ҳаво шарида ёки бошқа транспорт воситаларида сайр қилиши, дунёнинг инсон оёғ`и етмаган нуқталарига ташриф буюриши мумкин. Саргузаштли туризмга ихтисослашган туристик фирмалар Жанубий Америка, Африка ва Осиё бо`йлаб махсус тайёрланган автомобилларда узок муддатли (30 ҳафтагача) қитъалараро саёҳатларни таклиф қилмоқда. Буюк янги ер очувчиларнинг ё`налишларини такрорловчи, нархи 50 минг АҚШ долларига тенг бо`лган 190 кунлик денгиз саёҳатлари ҳам таклиф етилмоқда.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, туризм - бу саёҳатларнинг бир тури бо`лсада, (биз юқорида айтиб о`тган тавсифномага асосан) одамларнинг турли ҳудудларга ташриф буюриши бо`либ, унда иштирок етувчи шахс мақсадлари, ё`налиши ва ҳаракатланиш воситаларидан қатъий назар турист деб аталади. Саёҳатлардан фарқли равишда, туризм иқтисодиёт ва сиёсатнинг кучли таъсирига учровчи тоифадир.

Туризмнинг о`зига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда туристни денгизчи, космонавт, бизнесмен, натуралист ва ҳоказо деб аташ мумкин. Статистикада саёҳат қилувчи шахс виситор деб аталади. Ташриф буюрувчилар туновчи, яъни, вақтинчалик бо`лувчи жойларда ҳеч бо`лмаса

бир кеча ётиб қолувчилар ва бир кунлик (24 соатгача бо`лувчи) туристларга бо`линади.

Туризм бу:

а) туристлар томонидан амалга оширилувчи, аниқ белгиланган туристик мақсадларга ега омавий саёҳатлар тури, яъни туристнинг фаолиятидир;

б) бундай саёҳатларни уюштириш ва амалга ошириш бо`йича туристик фаолиятдир. Бундай фаолият турли хил туристик саноат корхоналари ва улар билан боғ`лиқ тармоқлар томонидан амалга оширилади.

Ҳо`ш, туризм қадимда ҳам мавжуд бо`лганми? - деган ҳақли савол туг`илиши, табиий. Бу саволга жавоб жуда оддий: мақсади ва амалга оширишнинг ташкилий шаклига ко`ра туризм сифатида ко`риб чиқиши мумкин бо`лган саёҳатларни қадимдан билиш мумкин. О`рта асрларда еса диний - зиёратчилар гуруҳларини кузатиб бориш бо`йича ташкиллаштирилган фаолиятнинг бошланиши ко`зга ташаланади. Бу жараёнларни деталли равишда ко`риб чиққанда уларни туризмга, янаям то`г`рироғ`и, туризм ибтидосига бориб тақаш мумкин. Ҳозиргача Томас Кук туризмни ташкиллаштирганлиги учунгина бу фаолиятнинг асосчиси сифатида тан олинади. Нима, ҳаж ва умра зиёратини ташкиллаштирган ташаббускорлар о`ша вақтларда бо`лган емасми? Албатта бо`лган. Бундай зиёратларга ҳам одамлар гуруҳ - гуруҳ бо`либ боришган. Ота - боболаримиз уларни уюштиришган. Кимлардир шундай ишларга бош бо`лган. Ёки, савдогарликни олайлик, айниқса, "Буюк ипак ё`ли" тарихида бундай ишларни ташкил етган, савдогарларнинг омон - есон манзилларига етиб боришларини ташкиллаштириб берган кишилар бо`лмаганми? Бо`лган, албатта. Балки, уларни мингбоши, юзбоши, елликбоши тарзида аталгандир. Мана шулар туфайли ушбу саёҳатлар, таъбир жоиз бо`лса, туризм фаолияти амалга оширилган. Бизнинг галдаги вазифамиз шундай заҳматкаш кишиларни, саёҳат (туризм) иши ташкилотчиларини ески манбаалардан излаб топиш ва уни халқимизга етказишдир.

Туризм XIX асрнинг охирига бориб шаклланган бо`лсада, фақат XX асрга келиб у жадал суратларда ривожланди ҳамда техника ва технологияларнинг ривожланиши, жамият муносабатларининг юксалиши натижасида у «XX аср феномени» номини олди. Бугунги кунда туризм - жуда кучли жаҳон миқёсидаги саноат бо`либ, унинг жаҳон ялпи маҳсулотидаги улуши 10 % ни ташкил етади ҳамда бу соҳага жуда ко`п сонли ходимлар, асосий воситалар ва йирик капитал маблағ`лар жалб қилинган. Туризм - йирик бизнес, катта маблағ` ва глобал миқёсдаги жиддий сиёсатдир.

Жамиятнинг ривожланиши билан сайёрамизнинг тобора ко`плаб аҳолиси туризм соҳасига жалб қилинмоқда. 1995 - 97 йиллар мобайнида саёҳат қилувчилар сонининг барқарор о`сиш тенденцияси йилига о`ртача 4 % кузатилиб, 1998 - йил Осиёдаги молиявий инқироз сабабли бу соҳадаги фаолликнинг бироз сусайганлигини қайд қилиш мумкин. ЖТТ маълумотида

ко`ра, 1996 - йилда туристларнинг келиши сони 594 млн., 1997 - йилда еса - 616 млн. кишини ташкил қилган. Туризмдан олинувчи даромад 1997 - йилда 448 млрд. АҚШ доллариға (1996 - йилға нисбатан 7,9 % ко`п) етган. ЖТТнинг прогнозларига қараганда, 2010 - йилға бориб туристлар сони 937 млн.га, туризм орқали олинувчи даромад еса 1,1 трлн. АҚШ доллариға етади. Дунёнинг жуда ҳам ажойиб, жозибадор туристик ресурсларига ега бо`лган барча бурчаклари ҳали яхши о`злаштирилмаганлиги ва кенг туристлар оммаси учун очиқ емаслиги шубҳасиз, албатта. Бунда таббий - иқлим шароитлари ва сиёсий - иқтисодий омиллар, минтақадаги тинчлик, туризм саноатининг риожланиши кабилар муҳим рол о`йнайди.

Туризм инфратузилмаси ва саноати туризмға қо`шни тармоқларни о`зига янада ко`проқ тортиб, ко`плаб кишиларни иш билан таъминламокда. Ҳозирда ер юзидаги аҳолининг 1г`15 қисми туризм соҳасида иш юритади. Туризм соҳасига ко`проқ ишчилар жалб қилинмокда, натижада ко`п сонли иш жойлари пайдо бо`лишиға олиб келмокда, бу еса жуда муҳим масала бо`либ, жамиятға фойдали бо`лган ҳоллар ичида биринчи о`ринда туради. Туризмда банд бо`лган ишчиларнинг категориясини аниқлаш мақсадида талайгина усуллар қо`лланилмокда. Йирик туристик марказларда ҳар о`нта турист икки кишини доимий иш жойи билан таъминлайди. Масалан, Петропавловскка круиз лайнерининг келишининг о`зи аҳоли ҳаётида катта бир айёмдир. 50 - 60 киши иш билан таъминланса, уч кун мобайнида ёлбошчилик, гитлик вазифасини о`таётган о`қитувчилар еса о`з ойлик маошларига тенг бо`лган қийматда мукофот оладилар.

Туризмдан тушадиган фойдани таҳлил етиш қизиқ таққосларға олиб келади. Россияликларға қараганда АҚШ аҳолисининг ҳар бириға икки баробар ко`п турист то`г`ри келса, бу тармоқдан тушадиган фойда еса беш баробар ко`пдир. Санкт - Петербург курортининг 250 минг аҳолисидан 60 минг нафари туризм соҳасида банд бо`либ, ҳар йили 5 млрд туристға хизмат ко`рсатишади. Андоррада еса аҳвол янада кескинроқ. Бу ерда 50 - 60 минг киши 12 млн. туристларға хизмат қилиб, уларға маҳсулот сотишади. Андорра солиқсиз савдо ҳудудидир. Демак, бу ҳолат ишни янада авж олдириш учун муҳим. Мазкур кичик мамлакатда бошқа фаолият турининг о`зи ё`қ ёки бо`лса ҳам давлат иқтисодиётида ко`зга ко`ринарли о`рин тутмайди.

Мақсадларига ко`ра, туристик саёҳатлар муддати бо`йича қуйидаги кунларға бо`линади:

- 1 - 2 кунлик (дам олиш кунлари);
- 3 - 7 кунлик;
- 8 - 28 кунлик;
- 29 - 91кунлик;
- 92 ва ундан ортиқ кунлик.

Турист албатта о`з мамлакатини саёҳат қилиш мақсадида бошқа қисмиға боради ёки о`зга мамлакатни бориб ко`ради. Ер аҳолисининг аксарият қисми о`троқ ҳаёт кечиришмокда, - деган фикрға қо`шилишимиз керак. Турист о`з туристик саёҳатини амалға ошираётган жойда узок

қолмаслиги ва саёҳат якунида бу жойни тарк етиши лозим. Демак, турист - бир ердан иккинчи бир ерга вақтинчалик борувчи киши (мусофир) дир.

Туризм бо`лиши учун икки шарт керак: буш вақт ва маблаг`. Ҳатто, Рим империяси даврида бадавлат кишилар о`з таътиллари Мисрда о`тказишган. Узоқ вақт давомида туризм фақат бадавлат кишилар қатламини бо`лган. Ҳозирда ҳам бу ҳолат афсуски сақланиб турибди.

Хулоса

Ушбу мавзуда саёат ва туризм тушунчаси ҳамда уларнинг тарихига оид маълумотлар беришга ҳаракат қилдик. Шунини таъкидлаб о`тиш лозимки, илк саёҳат ва саёҳатчилар узоқ о`тмишга бориб тақалади, шу боис, хорижий давлатлардаги илк саёҳатчилик тарихи ва унда иштирок етган саёҳатчилар, юртимиз тарихида ватандошларимиз томонидан олиб борилган саёҳатларга асосий еътиборни қаратдик. Келгусидаги ишларимизда улкамиздан етишиб чиққан илк саёҳатчилар ва уларнинг фаолияти ҳақида янада янги илмий маълумотлар туплашимиз керак булади. Шунингдек, хорижга чиққан ва хориждан келган сайёҳлар, сафар давомида уларнинг орттирган тажрибалари, маънавий ютуқлари ҳақида фактик маълумотларни о`рганишимиз ва о`ргатишимиз лозим.

Туризм ҳақида гапирганда бизда шундай бир фикр мужассам: Нима учун Томас Кукни туризмни асосчиси демоқдамиз? Кукнинг қилган иши саёҳатни ташкилий жиҳатдан бошқарганидир. Ҳо`ш, бизда о`тмишда ота - боболаримиз саёҳатни ташкилий жиҳатдан бошқарган емасларми? Муборак Хаж зиёратлари ёки "Буюк ипак ё`ли"да иштирок етишни хоҳлаган савдогарларни бошини қовуштирган, барча масалаларнинг ташкилий томонларини о`з зиммаларига олган бошчилар бо`лмаганми? Бо`лган, албатта. Ендиги вазифа ана шу ватандошларимизни излаб топиш, уларнинг номларини саёҳатчилик илмида қолдиришдир.

Таянч иборалар

- Саёҳат
- Илк саёҳатчилар
- Туризм тарихи
- Томас Кук

Назорат ва мулоҳаза саволлари

1. Саёҳат деганда нимани тушунаси?
2. Илк саёҳатчилар кимлар?
3. Ко`чманчиларни саёҳатчилар дейилишига сабаб нимада?
4. Зиёратчилар қандай мақсадда саёҳат қилишган?
5. Савдогарлар саёҳати ҳақида нималарни биласиз?
6. Нима учун Томас Кукни туризмнинг асосчиси дейилади?
7. Туризмнинг таърифини айтиб беринг?
8. Туризмнинг саёҳатдан фарқи нимада?

9. Ватандошларимиздан кимларни илк саёҳатчилар қаторига қўшишимиз мумкин?

10. Туризмнинг ривожланишига сабаб бўлган воқеалар қайсилар?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 - йил 27 - июлдаги "Ўзбектуризм" Миллий Компаниясини ташкил этиш то'ғ'рисида"ги Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 - йил 2 - июндаги "Буюк ипак йўли"ни қайта тиклашда Ўзбекистон Республикасининг иштирокини авж олдириш ва Республикада халқаро туризмни ривожлантириш борасидаги чора -тадбирлар тўғрисида"ги Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1999 - йил 20 - августдаги "Туризм тўғрисида"ги Қонуни.
4. Основы туристской деятельности (Учеб.пособие). Составитель Ильина Е.Н. -М.: Советский спорт, 2000 г.
5. Биржаков М.Б. Введение в туризм. Санкт - Петербург, 2000 г.
6. Воронкова Л.П. История туризма и гостеприимства. Учебное пособие. ГРИФ. 2004.
7. Тоурисм анд Повертй Аллевиатион-Ресоммендатионс фор Астион.ВТО. 2004.
8. Рурал Тоурисм ин Еуропе: Ехпериенсес, Девелопмент анд Перпестивес. WTO. 2004.

3-мавзу. ЎЗБЕКИСТОНДА ТУРИЗМНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Туризм (саёҳат) пиёда ва уловларда юриш, тарихий ва бошқа диққатга сазовор жойларда сайр- томоша қилиш, кузатиш хушманзарали ва оромгоҳларда дам олиш , соф ҳаво, қуёш нурлари ва зилол сувларда чиниқиш демакдир. Табиийки, кечадиган бундай ижтимоий-маданий ва тарбиявий жараёнларда атроф-муҳитни ўрганиш, маълум мақсадлар йўлида қўйилган вазифаларни бажариш, турли тоифадаги кишилар билан мулоқотда бўлишга тўғри келади. Шу сабабдан ҳам қадимги аجدодларимиз ов қилиш ҳамда турли хил машғулотларни бажариб бориши баробарида энг муҳими, жисмоний сифатларни (чаққонлик, тезлик, эпчиллик, чидамлилиқ ва ҳ.к.) ҳам такомиллаштириб борганлар. Бу ҳақда ҳалқ оғзаки ижодида таъриф этилган турли хил ривоятлар, афсоналар ва ҳикоялардаги далиллар, мушоҳадалар ҳам гувоҳлик беради. Улардан баъзи намуналарни мисол тариқасида кўрсатиш мумкин.

Чотқол, Нурота, Сариосиё ва Туркистон тизма тоғлари орасида ясси ва силлиқ тошларга ўйиб чизилган суратлар (шакллар) орасида ов жараёни, турли хил ёввойи ҳайвонларни найза билан санчиш, ёй ўқи билан отиш, одамларни югуриши, ҳайвонлар билан олишуви, найза, камон ва бошқа қуролларни ишлатиш йўллари айнан ёрқин ифодаланган.

Сурхон воҳасидаги Далварзинтепа, Самарқанддаги Афросиёб ва бошқа ҳудудларда олиб борилган археологик қазашмаларнинг топилма ашёларида саёҳат қилиш, шаҳарларда савдо уюштириш, манзарали жойларда ҳордиқ чиқариш, туя, от, ҳачирларга юк ортиб, уларни пиёда етаклаб бориш, гоҳо уларни миниб юриш каби амалий ҳаракатлар тасвирланган. Бундай тасвирий далиллар Ўзбекистон тарихи Давлат музейи, Санъат музейи, Афросиёб музейи ва вилоятлардаги бошқа тарих музейларида эҳтиёт билан сақланиб ва намойиш қилиб келинмоқда.

Энг қадимги аждодларимизнинг ижтимоий-маданий ҳаёти, саёҳатлар ҳақида “Авесто”, “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Қирқ қиз”, “Тўмарис афсонаси”, “Широқ афсонаси” ва жуда кўп бошқа халқ оғзаки ижоди намуналарида қизиқарли воқеалар баён этилган.

Юқорида зикр этилган манбаларни ўрганиш асосида қадимги аждодларнинг ижтимоий-маданий ҳаётидаги саёҳатлар ҳақида баъзи бир мулоҳазалар юритиш мумкин. Сирдарё, Зарафшон, Амударё ва бошқа кичик дарёларнинг бошланиши, ўрта қисми ва уларнинг сўнгги ирмоқлари атрофида ўтмиш аждодларимиз ҳаёт кечирганлар. Улар чорва билан шуғулланиб, йилнинг фаслларига қараб доимо яйловларда кўчиб юришган. Бунда оила аъзоларининг ҳам бевосита биргаликда юришига тўғри келган. Бу эса кишилар асосан соҳиллар, яйловлар, тоғли жойларда пиёда, уловларда (от, хачир, ҳўкиз, эшак ва ҳ.к.) юришини тақозо этган. Катта-ю кичикларни бундай шароитларда жисмоний жиҳатдан чиниқишига тўғри келган. Тоғма-тоғ, яйловма-яйлов кўчиб юриш, қишки пайтларда ўзларининг ўтроқли манзилларида яшаш шароитларида бўри, тулки, кийик, архар (ёввойи қўй), каклик, тустовуқ, бедана овлаш билан шуғулланиб, эпчиллик, чаққонлика эга бўлишган. Табиийки бундай овларда асосан ўрта ёшдагилар, йигитлар, ўсмирлар ва ҳатто ёш болалар ҳам иштирок этишган.

Тарихий маълумотларга қараганда баланд тепалаклар устига, гоҳо текис яйловларда ҳам тошларни йиғиб мўла (белги) яшашган. Мўлани яшашдан асосий мақсад, ов жойларини белгилаб қўйишдир. Шунингдек, ким биринчи бўлиб тоққа чиқса - қадам тегмаган жойларга илк бор етиб боришса, эсдалик учун мўла яшашган. Ҳатто мўлаларга уни ясовчи ёки улуг кишиларнинг номини беришган. Эҳтимол “Хонтангри” (Хитой), “Казбек”, “Элбурсь” (Кавказ) каби чўққилар ҳам шу тариқа аталган.

Юртимизда “Нурота”, “Туркистон”, “Олмалиқ” каби тоғлар ҳам балким қадимда шу одатлар бўйича номланган эҳтимол.

Буюк бобокалонимиз, шеърят мулки султони ҳазрат Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам саёҳатларга алоқадор масалалар ўз ифодасини топганлигининг гувоҳи бўламиз. Достонда “Денгиз сафари, бўрон ва айрилиқ” (XXVIII боб) қисмида Фарҳоднинг сувда сузиши, ҳалокатга учраган кемадаги кишиларни кутқариш каби жасоратлари билан бир қаторда Яман ўлкасидан Арманлар юртига (Шопур орқали) келиб қолиши, тоғларда сайр қилиши, Шириннинг висолини кўриш мақсадида ҳарсанг тошларни ўйиб ариқ қазиши ва бошқа жуда кўп саргузаштлар ўз аксини топган. Фарҳоднинг Чин (Хитой) мамлакатидан Арманлар юртига саёҳат қилиб келиши тимсолида қадимги аجدодларимизнинг сайёҳлик фаолиятларидан дарак беради.

Афсонавий сайр-саёҳатлар “Тўрўғли” туркумидаги ўнлаб достонларда мадҳ этилган, яъни Авазхон, Ҳасанхон, Равшанхон, Рустам ва бошқа ўнлаб ижобий қаҳрамонлар тимсолида “учкур отлар”да тоғдан-тоққа учиб ўтиш, дарё ва чакалакзорлар устидан сакраб ўтиш каби жараёнлар талқин қилинган. Бунда юксак даражадаги чавандозлик маҳорати орқали йигитларнинг ҳар қандай тўсиқларга бардош бериши ва уларни енгиб чиқиши ифодаланади. Халқ оғзаки ижодида келтирилган бундай рамзий тимсоллар орқали аجدод-авлодларимизнинг Ватанни ҳимоя қилиш, эл-юрт хизматида бўлиш, машаққатли меҳнатлар эвазига ўз севганига етишуви, ота-онани қадрлаб уларни эъзозлашганликларини тушуниш қийин эмас.

Ижтимоий-тарбиявий жиҳатдан муҳим бўлган бундай анъанавий сайр-саёҳатлар жараёни нафақат ҳозирги кунларимизгача савланиб қолган, баълки, янги давр талаб-эҳтиёжлари асосида таборо ривожланиб бормоқла, қадрият сифатида ҳаётда ўз ўрнини топиб кўп қиррали янгича шакллари ва мазмуни билан бойитиб борилаётир.

Диққатга сазовор томонлардан яна бири шундаки, жаҳонга машҳур бўлган юртдошларимиз Абу Наср Фаробий, Ал Хоразмий, Ибн Сино, Маҳмуд Паҳлавон, Амир Темур, Алишер Навоий, Мирзо Бобур ва бошқа

буюк алломаларнинг асарлари, илмий меросларида қадимги аجدодларимизнинг ижтимоий-маданий ҳаётида саёҳатларнинг тутган ўрни ҳақида ҳам тўхтаб ўтилган. Навоий, Бобур ва бошқаларнинг асарларига битилган суратларда овчилик, боғ ва дарё, кўл соҳилларида ҳордиқ чиқазиш манзаралари тасвири берилган. Саёҳатларнинг кишилар саломатлигини яхшилаш, умрни узайтириш, жисмоний ва ижодий меҳнат қобилиятини оширишдаги ўрни тараннум этилган. Маҳмуд Қошғарий ўзининг “Девону луғатит турк” китобини ёзиш учун Туркистон ўлкасини пиёда ва уловларда кезиб чиққан. Унинг сайёҳлик фаолиятига доир илмий-қидирув ишлари нафақат ўз даврида балки кейинги минг йиллик давомида Турон ўлкасидада кадрланиб келди. Унинг бу асари асосида кўплаб илмий тадқиқотлар бажарилган. Айниқса талаба-ёшлар М.Қошғарийнинг ҳаёти ҳақида ҳамда унинг асарини яхши ўргансалар фойдадан холи эмас.

Туризм – саёҳат ижтимоий-тарбиявий хусусиятларга эга бўлган назарий ва амалий фан сифатида ўқитилади. Унинг ижтимоий тузумлар (форма) билан боғлиқ бўлган ўз тарихи ҳамда ривожланиш жараёнлари бор.

Туризм умумий маънода сайр-саёҳатлар, саргузаштларни ифода этади. Шу сабабдан ижтимоий-турмуш ва меҳнат жараёнларида таркиб топади.

Энг қадимги одамлар яшаш учун ов ва меҳнат қуролларини яратишга ҳаракат қилишган. Шу тарзда тоғлар, ёввойи ҳайвонларни овлаганлар, уларни қўлга ўргатиб меҳнат билан шуғулланишган. Ов манзиллари ва дам олишга қулай бўлган жойларда маълум бир белгиларни (тур) қўйишган. Зарур пайтларда ана шу жойларга келиб ҳордиқ чиқаришган, турли ўйинлар ташкил қилиб мусобақаланишган.

Ишлаб чиқариш-меҳнат жараёнининг такомиллашуви, ов ва жанг қуролларини яратишнинг янги усуллари одамларнинг узоқ жойларга бориб ов ва меҳнат қилишига, шу асосда энг қулай ва яхши жойларни танлаб, дам олиши, ҳатто ўтроқлашиб қолишига олиб келган. Шу тариқа дарёлар, қўллар, денгизларда ов қилиш, сайр ўтказиш учун кемалар ясаб, улардан мақсадли

фойдаланганлар. Бу соҳада Христофор Колумбнинг Америка қитъасига бориб қолиши (кашфиёти), турли саёҳатчиларнинг Ҳиндистон, Африка, Австралия ва бошқа қитъалар, мамлакатларга борганлиги тарихдан маълум.

Қадимги Ўзбекистон заминининг сўлим табиати, қўхна шаҳарларидаги осори-атиқалар, дунё тамаддуни (цивилизацияси)га катта ҳисса қўшган алломаларни вояга етказган масканлар жаҳон аҳлини, сайёҳларини ўзига чорлаб келган. Александр Макдуний (мил.авв. IV аср) билан келган юнон маърифатпарварлари ўлканинг табиати ва ҳаётига оид қизиқарли эсдаликлар ёзишган. Хитойлик сайёҳ Чжан Цзянь (мил.авв. II аср) Фарғона водийсидан Қизилқум чўлларигача бўлган ҳудудларни кезган. Шунингдек, Хитойлик Сюань Цзан (VII аср), италиялик Марко Поло (XIII аср), арабистонлик Ёкут Ҳамавий (XIII аср), марокашлик Абу Абдуллоҳ ибн Баттута (XIV-аср), испаниялик Руи Гонсалес де Клавихо (XIV аср), гарманиялик Иоганн фон Шилтбергер (XIV-XV асрлар), Буюк Британиялик Энтони Женкинсон (XVI аср), венгриялик Арминий Вампери (XIX аср) каби дунё кезган сайёҳлар қўхна юртимизда бўлишган ва кўрган- кечирганлари тўғрисида хотиралар ёзиб қолдиришган.

Шунингдек, Турон заминининг машҳур кишилари ҳам дунё кезиб, сафар таассуротлари асосида қимматли асарлар ёзишган. Абу Райҳон Берунийнинг ҳинд элига сафаридан кейин яратилган “Ҳиндистон” (1030 йил), Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” (1518/19-1530 йил), Абдурауф Фитратнинг Туркияга саёҳати хотираларини ўз ичига олган “Сайёҳи ҳинди” (1912йил) каби асарлар шулар жумласидандир. Умуман шарқ бадиий адабиётига мансуб саёҳатнома жанрида ҳам қадим юрт ҳаётига бағишланган асарлар бор (Муқимий, Нодим ва бошқалар).

Маворауннаҳрда илк сайёҳларнинг сафарлари Амир Темур ва темурийлар даврида фаоллашган. Амир Темур Француз қироли Карл VI ва инглиз қироли Генрих IV билан доимий алоқада бўлган. Унинг элчиси 1403 йил Парижга келган. Испаниялик Клавихонинг “Буюк Темурнинг ҳаёти ва

фаолияти” китобида Маворауннахрдаги ижтимоий ҳаёт ва сайёҳларнинг Темур давлатига интилиши акс этган.

Ўзбекистонда туризм соҳасига раҳбарликни «Ўзбектуризм» миллий компанияси (1992 йил 27 июлда тузилган) олиб боради. Компаниянинг асосий вазифаси туризм инфраструктурасини ривожлантириш, чет эл сармоясини жалб қилиб, замонавий туристик комплексларни барпо этиш, янги туристик йўналишларни ишлаб чиқиш, хизматлар доирасини кенгайтириш ва бошқалардан иборат.

Туризм амалий ҳаракатларни тақозо этувчи ўз белгиларига кўра жисмоний тарбиянинг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади. Айни вақтда таълим-тарбиявий хусусиятлари бўйича педагогик жараён ҳам бўлиб, жамиятнинг маънавий-маданий тараққиётда муҳим ўринга эга. Яъни саёҳатлар давомида билим ва амалий малакаларни ошириш йўли билан ишлаб чиқариш сифатини яхшилаш ҳамда соғлом турмуш тарзини шакллантириш имкони юзага келади.

Сайр (экскурсия) қўйилган мақсадлар асосида шуғулланувчиларнинг ёши, жинси, ижтимоий фаолияти ва саломатлигига қараб уюштирилади. Уларнинг энг асосий йўналишлари қуйидаги тарзда намоён бўлади:

1. *Мактаб ёшигача болалар тарбия муассасаларида сайрлар.*
2. *Мактаб ўқувчиларининг сайр-саёҳатлари.*
3. *Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўқувчиларининг сайр-саёҳатлари.*
4. *Олий ўқув юртлари талабаларининг сайр-саёҳатлари.*
5. *Меҳнат жамоалари ходимларининг сайр-саёҳатлари.*
6. *Аҳоли истиқомат жойларида кишиларнинг сайр-саёҳатлари.*
7. *Хорижий мамлакатлардан келган меҳмонларнинг сайрлари.*

Сайрларни ташкил қилишнинг асосий мақсад ва вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. *Тарихий ва маданий обидаларни томоша қилиш ва уларнинг тарихини ўрганиш.*

2. Ўзи яшаб турган жойларнинг тарихи, ривожланиши ва халқи ҳаётини ўрганиш (билиш).
3. Атроф-муҳит, табиат манзаралари билан танишиш, эътиборга лойиқ аҳоли яшайдиган жойларни ўрганиш.
4. Шугулланувчиларнинг (қатнашчилар) саҳат-саломатлигини яхшилаш учун пиёда кезиш, хордиқ чиқариш, қулай жойларда машқлар, ўйинлар ўтказиш..
5. Диний мақсадларда муқаддас қадамжолар ва бошқа тарихий ёдгорликларни зиёрат қилиш, бориб кўриш ва ҳоказо.
6. Илмий изланишлар (мутахассислар) олиб бориш ва ҳоказо.

Эътироф этиш лозимки, мазкур сайрлар билим (тушунча) ва амалий малакалар ҳосил қилиш йўлида таълим – тарбия вазифасини ҳам ўтайди. Шу билан биргаликда қатнашчиларнинг сиҳат-саломатлигини яхшилаш, жисмоний баркамоллигини ўстиришга хизмат қилади. Демак туризм шакл ва мазмун жиҳатдан тарбиявий ҳамда соғломлаштирувчи хусусиятларни ўзида мужассамлаштириши билан муҳим аҳамиятга эга.

Сайр қилишда (экскурсия) қатнашчиларнинг белгиланган жойга етиб бориши, уловларга чиқиш ва тушишлари, сайр-саёҳат манзилига кириш ва бевосита сайр-саёҳатларда иштирок этиш жараёнида пиёда юриш асосий ўринда туради. Чунки, эркин равишда турли фаолиятларни бажариш-юкларини кўтариб юриш, шароитларга қараб тез ёки секин юриш, тўхташ, баъзан югуришга ҳам тўғри келади. Бундай амалий ҳаракатлар саёҳатчиларнинг саломатлигини яхшилашга кўмак беради.

Хулоса қилиб айтганда туризмнинг сайр-саёҳат ва пиёда юриш шакллари мазмун ва моҳият жиҳатдан ўз хусусиятларига эга. Уларни мақсадли уюштириш ва олиб боришда мутасадди ходимларнинг масъулиятлари эътиборга лойиқдир.

Асосий туристик йўналишлар.

«Ўзбектуризм» миллий компанияси саёҳат қилиш турига қараб қуйидаги туристик йўналишларни ишлаб чиққан:

- **классик туристик йўналиш** (Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент; Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент) энг қадимий ёдгорликлар ва тарихий – маданий обидаларга ташриф билан боғлиқ;

- **археологик туристик йўналиши** (Қорақалпоғистон, Самарқанд, Сурхандарё ҳудудлари бўйлаб) энг қадимий археологик ашёлар топилган ва айни пайтда қазилма –қидирув ишлари олиб борилаётган жойлар билан танишишни мақсад қилиб қўяди;

- **экологик туристик йўналиши** (Чатқол тизмасидаги дам олиш ва даволаниш оромгоҳлари, Зомин ва Бухоро вилоятларидаги кўриқхоналар) алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар ва инсон саломатлиги учун фойдали жойларга саёҳат билан боғлиқ;

- **экстремал туристик йўналиши** (Чимён, Фарғона водийси тоғ ён бағри, Орол бўйи, Бухоро ва Навоий вилоятлари текисликлари бўйлаб) табиий қийинчиликларни енгиб ўтишни назарда тутди;

- **маънавий туристик йўналиши** (Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа вилоятлардаги) тарихий-диний обидаларни зиёрат қилиш билан боғлиқ;

ҳаво йўллари туристик йўналиши (Ўзбекистон шаҳарлари ва Германия, Голландия, Италия, Россия, Хитой, Япония каби хорижий давлатлардаги) кўзланган манзилга самалётда етказиш билан боғлиқ;

1960-1976 йилларда Ўзбекистоннинг барча вилоятлари бўйича ҳам туристик маршрутлар, саёҳат йўллари ва қўлланмалар тайёрланган, пиёда юриш, тоғ туризмига оид адабиётлар яратилди. Чунончи, В.Рацекнинг “Чимён”, “Ўрта Осиё йўллари бўйлаб”, А.Колбинцевнинг “Ўзбекистон йўллари бўйлаб”, “Фарғона водийси бўйлаб саёҳат”, Р.Абдумаликовнинг “Саёҳат саҳифалари” ва бошқалар шулар жумласидандир.

1951-1960 йиллар мобайнида Самарқанд шаҳри ва вилоят туризми бирмунча ривожланган. Ҳатто туризм ва экскурсия бўйича университет ташкил қилинган бўлиб, унда фақат ўлкани ўрганишгина эмас, балки пиёда юриш, тоғ туризми бўйича ҳам машғулотлар ўтказилиб турилган. Бу университетда асосан туризм кадрлари- ўлкани ўрганиш бўйича инструкторлар, жамоатчи туристикфаоллар тайёрланган. Бунда А. Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат университетининг (ҳозирги Самарқанд Давлат университети) география факультети, “Искра” (кейинчалик “Спартак”) спорт жамияти қошида ташкил қилинган туризм секцияси катта фаолият кўрсатган. Шаҳардаги 6-, 21-, 30- ва бошқа мактаб ўқувчилари ўзларининг географик ва жисмоний тарбия ўқитувчилари ёрдамида кўп кунлик туристик походларда фаол қатнашганлар.

1955 йилга келиб республикада туризм билан шуғулланувчилар сони 8327 кишига етди. Бу пайтда 6 мингдан ортиқ жамоаларда туризм секциялари иш олиб борган эди. Туристлардан атиги 3 таси биринчи разряд, 155 таси ёшлар разрядига эга эдилар. Улар асосан Самарқанд, Фарғона ва Тошкент шаҳарларининг вакиллари эди.

1960 йилда Тошкент вилоят туризм кенгаши 24 та дам олиш кунли походини ташкил қилди, унда 543 киши қатнашди. 1-2 категорияли походларда эса 26 киши иштирок этди. Фақат Самарқанд шаҳрида 2225 киши туризм билан мунтазам равишда шуғулланди. Самарқанд вилоят “спартак” спорт жамияти қошидаги туризм секциясининг раиси А. П. Аванесов бошчилигида Зарафшон тизма тоғларидаги Оғалиқ, Миронкул ва Самарқанднинг шимоли-шарқида жойлашган Афросиёб тепаликларида походлар уюштирилди. 1960 йилнинг бошларида 1820 метр баландликдаги Оғалиқ тоғига қишки поход ташкил қилиниб, чўққилардан бирига “Спартак” номи берилди. Бу походда 18 киши қатнашди. Кейинчалик бу чўққига чиқиш туристлар учун энг қизиқарли машғулот бўлиб қолди.

1961 йили республика бўйича бир кунлик туристик походларда жами 4620 киши қатнашди. 1962 йилда республика “Спартак” спорт жамияти бўйича 380 жамоада (шундан 67 таси ўқув юртлари) 5931 киши туризм билан шуғулланди. Улар орасида 1 та спорт мастери, 561 та “СССР туристи” нишондори, 11 та биринчи разряд, 22 та иккинчи разряд, 96 та учинчи разряд, 123 та жамоатчи инструктор, 70 та судья бор эди.

ВЦСПСнинг 1962 йил 20 июлдаги “Туризмни янада ривожлантириш тўғрисида”ги қарорига асосан 1962 йилда Ўзбекистон ССРда туризм Совети ташкил топди ва унинг биринчи ташкилий пленуми 1962 йил 13 сентябрда бўлди.

1962 йили Самарқандда республика туристларининг 1-слёти бўлди. Ўзбекистон вакиллари шу йилиёқ Бутуниттифоқ туристлар слётида биринчи ўринни эгаллашга муваффақ бўлдилар. Бу даврга келиб Самарқанд вилоят туристларининг маҳорати бирмунча ошди. Шаҳар туристлар секциясида тажрибали туристлар пайдо бўла бошлади. А.П.Аванесов, В.Н.Бойцони (техник), О.Т.Никонов (озик-овқат трести методисти), Р.П.Сухарева (тикув фабрикасининг ишчиси), В.П.Заруцкий (№21-сонли мактаб ўқитувчиси), Р. Абдумаликов (хотин-қизлар педагогика билим юртининг ўқитувчиси) ана шулар жумласидандир.

Республикада 1963 йилда 296 та секция мавжуд бўлган бўлса, 1964 йилда уларнинг сони 1000 тага етди, туристлар сони эса 23,7 мингдан 50 мингтагача ўсди. Поход қатнашчиларининг сони 80 мингдан 160 мингга кўпайди, “СССР туристи” нишондорлари сони 3197 кишидан 10 минг кишига ортди.

1966 йилда туристлар тайёрлаш борасида бирмунча муваффақиятларга эришилди. Бу эса қуйидаги жадвалда кўринади.

Туристлар тайёрлаш маълумоти

		Разрядлар	СС	СР	тур	Жа	моа	Суд	ьял	Тур
--	--	-----------	----	----	-----	----	-----	-----	-----	-----

<i>Спорт жамиятлари</i>	<i>Туристлар сони</i>	I	II	III				
“Меҳнат”	19729		17	184	1810	564	193	6
“Спартак”	16956	-	3	313	3661	681	110	9
“Буревестник”	3518	4	49	236	304	159	2	17
“Локомотив”	1935	16	5	10	576	98	9	4
“Пахтакор”	4073	9	-	-	1834	8	32	4

Ўзбекистондаги туристик базалар ва уларда дам

олувчилар сони

<i>Кўрсаткичлар</i>	<i>1970 йил</i>	<i>1975 йил</i>	<i>1976 йил</i>	<i>1977 йил</i>	<i>1978 йил</i>	<i>1979 йил</i>	<i>1980 йил</i>	<i>1984 йил</i>
1. Туристик базалар сони	8	22	20	22	23	27	30	36
2. Ётиш жойлари сони (минг)	1,4	3,6	3,6	3,7	4,6	5,7	6,1	82
3. Турбазаларда дам олувчилар (минг)	74,5	198,4	237,3	326,7	395,7	475,6	510,0	621,0

Ўзбекистонда мустақиллик қарор топгач туризм ишлари кенг йўлга қўйила бошланди. Унинг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари яратилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 27 июлдаги фармони билан туризм соҳасида республика ягона сиёсатини амалга оширувчи давлат органи “Ўзбектуризм” миллий компанияси тузилди. Унинг

таркибига тармоққа алоқадор давлат ва жамоат ташкилотлари киритилди, худудий бўлимлари ташкил этилди.

Жаҳон Туризм Ташкилоти Бош Ассамблеясининг Бали шаҳрида (Индонезия) 1993 йилда бўлиб ўтган X сессиясида “Ўзбектуризм” миллий компанияси унга тўла ҳуқуқли аъзо этиб қабул қилинди.

Ўзбекистонда туристик фаолият билан шуғулланувчи 408 та фирма ва корхона бор. 14 мингдан ортиқ ўринга эга бўлган 168 та меҳмонхона фаолият кўрсатади (2006 йил). Республикага 2005 йилда дунёнинг 117 мамлакатидан 241,9 минг хорижлик турист саёҳатга келди. Ўзбекистон фуқароларидан 380.9 минг киши чет элга туристик саёҳатга чиқди. Шунингдек, мамлакат ички туризмидан 334,1 минг киши фойдаланди.

Мамлакатда “Ўзбектуризм” миллий компанияси муассислигида рус ва инглиз тилларида “Туризм Ўзбекистана” (Tourism of Uzbekistan) журнали нашр этилади ва компания ўзининг www.Uzbektourism.uz веб сайтига эга.

Қишки туристик зона. Мамлакатнинг қишки туристик зонаси Тошкентдан 80 км. шимолий-шарқда, Чатқол тоғ тизмаси ён бағрида жойлашган. XX асрнинг 70-йилларида бу масканда қурилиш ва текислаш ишлари бошланган. Ҳозирги кунда бу зонада бир-бирига яқин “Чимён оромгоҳи” (денгиз сатҳидан 1500 м. баланд), “Чорвоқ оромгоҳи” (денгиз сатҳидан 890 м. баланд) саломатлик марказлари ва тоғ чанғи спорт маркази бўлиб, дам олувчиларнинг декабрь-апрель ойларида қишки спорт турлари билан шуғулланиб, қиш зийнатидан баҳра олган ҳолда саломатлигини тиклашлари учун шароит яратилган. Хизмат кўрсатиш шохобчаларида турли русумдаги чанғи, чана ва **сноубордлар** ижарага берилади. Бу воситаларда учиш учун денгиз сатҳидан 1500-4100 м. баландликда узунлиги 300, 500, 800, 1500 ва 3000 м. қиялиги 25-52⁰ бўлган турли типдаги трассалар бунёд этилган. Дам олувчилар баландликка канат (осма) йўл, бугель кўтаргич, янада баландроққа вертолётлар ёрдамида чиқишлари мумкин. Масканда 700 дан зиёд ўринли меҳмонхона ва коттежлар, 100 кишига мўлжалланган

ресторан, тамаддихоналар, дискотека, спорт заллари, сауна ва бошқа маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

Хусусий туризм. Ўзбекистон Республикаси Вазирлари Маҳкамасининг “Сайёҳлик ташкилотлари фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги (1998 й. 8 авг.) қарори мамлакатда туризм ишини янада такомиллаштириш, кичик ва ўрта туристик ташкилотлар хизмат кўрсатиш бозорини фаоллаштириш ҳамда хорижий сармояни туризм соҳасига жалб қилишни жадаллаштиришга қаратилди. Шу қарор асосида Тошкентда “Хусусий туристик ташкилотлар ассоциацияси” (ХТТА) тузилди (1998 йил). Мамлакатда фаолият кўрсатаётган “Сайрам туризм”, “Долорес тур”, “Отель Ориент стар”, “Ситора интернейшнл”, “Мовароуннаҳр” каби турли типдаги туристик ташкилотлар ХТТА нинг таъсисчилари бўлишди. Ўзбекистон ва хориждаги ташкилотлар билан ҳамкорликда ишлаётган ХТТА нинг ҳозирги кунда 50 дан зиёд аъзоси бор (2006 йил). ХТТА аъзоларига туристик фаолият кўрсатиш лицензиясини узайтириш, сайёҳларни меҳмонхоналарга жойлаштириш, темир йўл ва ҳаво йўлларида олиб юришда имтиёзлар белгиланган.

Туризм соҳасидаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш, туристик фаолият билан шуғулланувчи субъектлар ва туристларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларни ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг “Туризм тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди (1999). Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Туризм фаолиятини лицензиялаш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги (2003 й. 11 ноябрь) қарори туризм билан шуғулланишни истаган субъектларга қулайлик яратди. Ҳозирги кунда мамлакатда 326 та хусусий туристик ташкилот фаолият кўрмоқда (2006 йил).

3. Ўзбекистон ва халқаро туризм

Бозор муносабатларга ўтиш даврида республикада рўй бераётган чуқур сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар миллий иқтисодиётнинг муҳим

ва истиқболли соҳаларидан бири бўлган туризм фаолиятида ҳам ўз ифодасини топомқда.

Ўзбекистон халқаро туризмни ривожлантиришда ўзининг салоҳиятига ва юқори рақобатбардошликни таъминлашда нисбий устунликларга эга бўлган мамлакатлар қаторига киради. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов: “Ўзбекистон сайру саёҳатни ривожлантириш учун ажойиб имкониятларга эгадир. Самарқанд, Бухоро, Хива каби ўзбек шаҳарлари бутун дунёга машҳур. Республика ҳудудида тўрт мингдан кўпроқ меъморчилик ёдгорликлари бор.... Табиат-иқлим шароитлари қишин-ёзин саёҳатчиларни қабул қилиш имкониятини беради¹”- деб таъкидлаб ўтган эдилар. Туризмнинг асосини ноёб табиий шарт-шароитлар, қадимдан Ўрта Осиёда яшаб ўтган халқларнинг уйғониш давридан бошлаб маданий ва этник меросни ташкил қилувчи кўп сонли тарихий-архитектура ёдгорликлари, курортлар, дам олиш уйлари, сайр-саёҳат объектлари, миллий парк ва кўриқхоналарнинг замонавий шахобчалари ташкил қилади. Шу билан бир қаторда республикада туризмнинг ҳозирги давридаги ривожланиш даражаси унинг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланиш имкониятини бермайди.

Халқаро ва “Ўзбектуризм” Миллий Компанияси экспертларининг баҳолашича бугунги кунда мамлакатимиз туристик салоҳиятининг 12-15 фоизидан фойдаланилмоқда, холос.

Юқоридагиларни назарда тутиб, Республикамиз Президенти И.А.Каримов туризм соҳасини ривожлантириш ва унинг имкониятларидан самарали фойдаланиш долзарб вазифалардан бири эканлигини алоҳида таъкидлайдилар. “Туризм содда қилиб айтганда дунёни тушуниб, дунёни англаш, шу билан бирга дунё сахнига чиқиш демакдир.... Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хива каби шаҳарларимизнинг 2500-3000 йиллик тарихи бор. Бу жуда катта маънавий бойлик. Уни сайёҳликни

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мавқура.Т.1.-Т.: Ўзбекистон, 1996,252-б.

ривожлантириш йўли билан моддий бойликка айлантириш мумкин”². Ривожланган мамлакатларда туризмдан олинадиган валюта тушумлари бутун экспорт ҳажмининг 10-35% ни ташкил қилади. Туризм соҳаси учун жадал ривожланиш хос бўлиб, қатор мамлакатларда йиллик ўсиш суръатлари юқорилиги (24% гача) билан тавсифланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг сўнгги йилларида туризмга оид эълон қилинган фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари миллатлараро алоқаларни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, халқаро туристик бозорга интеграциялашиш, Ўзбекистоннинг маданий-тарихий ва маънавий меросини жаҳон ҳамжамиятига тарғиб қилиш ҳамда сайёҳларга хизмат кўрсатиш сифатини жаҳон андозалари даражасига етказишга қаратилган тадбирларни ўз ичига олади. Бу қонуний ҳужжатлар Республикада туризм соҳаси ва унинг инфратузилмасини ривожлантириш бўйича кўпгина тадбирлар билан бирга қатор муаммолар ечимларини ҳам кўзда тутди. Туризм соҳасининг рақобатбардошлигини оширишни таъминлайдиган шарт-шароитларни яратишда давлатнинг ролини ошириш, туризм ривожланишнинг жаҳон амалиётида жамланган илғор тажрибасини, усуллари ва воситаларини миллий иқтисодиётимизга жорий қилиш шулар жумласидандир.

Ҳозирги даврда республикамызда миллий туризмнинг барқарор ривожланиш муаммоларини ҳал қилишнинг назарий, услубий ва амалий ёндашувларини ишлаб чиқиш, туристик маҳсулотлар бозорини шакллантириш, мазкур соҳа фаолиятини тартибга солишнинг иқтисодий усуллари ва уни бошқаришнинг ташкилий тузилмаларини, туризмни ривожлантиришнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон туризм соҳасини ҳар томонлама ривожлантириш учун қатор имкониятларга эгаки, ўзининг қулай географик ўрни, жаннатнамо

² Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлида. Т.4.-Т.: Ўзбекистон, 1996. 282-283-б.

табиий шароити туфайли жаҳон маданиятида ўзига хос ўрин эгаллайди ҳамда ноёб меъморчилик ёдгорликлари билан қатор мамлакатлар билан беллаша олади. Шириндан-ширин ҳўл мевалари, қовун-тарвузлари, хилма-хил ўзига хос миллий таомлари ва ниҳоят гўзал анъаналари, урф-одатлар, очик юз ва меҳмондўст халқи билан бутун дунё аҳлининг эътиборини ўзига тортади.

Ўзбекистонда халқаро туризм ривожига ҳақида Осиё бўйича жаҳон туризми ташкилотининг минтақавий вакили Хариш Варманнинг қуйдаги сўзларини эслатиб ўтиш ўринлидир. “Тошкент ва умуман Ўзбекистон, - дейди у,- менда катта таассурот қолдирди. Ўзбекистон ва унинг қадимий шаҳарлари туризмни ривожлантириш учун улкан имкониятларга эга эканлиги кўзга ташланади. Халқнинг бой маданияти, қўп асрлик тарихи, археологик объектлар, архитектура ёдгорликлари, жозибали табиат ва энг муҳими-илиқ, дўстона меҳмоннавоз муҳити кишини лол қолдиради. Буларнинг бари- сайёҳларнинг бу ёққа келиши учун яхши асос”.³

Буюк ипак йўли

Шарқ ва Ғарб мамлакатлаини ўзаро боғлаган қадимий карвон йўли шу ном билан аталади. Бу атама шу карвон йўлидан узоқ йиллар ташилган қимматбаҳо хом ашё – Хитой ипаги билан боғлиқ. Ғарб мамлакатларида ипак ишлаб чиқариш йўлга қўйилгач, XV асрларга келиб бу карвон йўлида қатнов тўхтади. 1987 й. ЮНЕСКО маданий тараққиёт бўйича БМТнинг умумжаҳон ўн кунлиги доирасида “Ипак йўли-мулоқот йўли” халқаро дастурини қабул қилди. Бу дастур Шарқ билан Ғарб ўртасидаги маданий ва иқтисодий алоқаларни янада мустаҳкамлаш, шунингдек, қадимий карвон йўлида истиқомат қилаётган Ўрта Осиё халқлари бой маданий тарихини кенг тадқиқ этиш ишлари бошланишига асос бўлди.

³ Ахмедов Э. “Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида”, Т..Абу Али ибн Сино, 2002 йил, 85-86 бет.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг географик ўрни туризмни ривожлантиришда Марказий Осиё давлатлари ичида анча қулайдир. Бу борада Республика Президенти И.А.Кармов ўз асрида, “Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган Ўзбекистон халқаро алоқаларини йўлга қўйиш нуқтаи назаридан ва ўз тараққиёт истиқболлари жиҳатидан қисман қулай жўғрофий-стратегик мавқега эга. Қадим замонларда Шарқ ва Ғарбни боғлаб турган Буюк Ипак йўли Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтган. Бу ерда савдо йўллари туташган, ташқи алоқалар ҳамда турли маданиятларнинг бир-бирини бойитиш жараёни жадал кечган. Бугунги кунда ҳам Европа ва Яқин Шарқдан Осиё-Тинч океани минтақасига олиб борадиган йўллар шу ерда кесишган”-деб ёзади.⁴

Ўзбекистон ҳудуди қадимий “Буюк ипак йўли” нинг марказида жойлашгани учун ҳар жиҳатдан жадал ривожланди. Хитой ва Европани боғлаган карвон йўллари ўтган жойларда савдогарларга, сайёҳларга қулайлик яратиш мақсадида карвонсаройлар, сардобалар, работлар қурилган. Йўловчилар Пойкент карвонсаройлари, Бухоро яқинидаги Работи Малик, Мирзачўлдаги Сардоба каби иншоотларда дам олиб ўтишган. X асрда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида 10 мингдан зиёд карвонсарой, XVI асрларда эса 400 (баъзи манбаларда 1000)дан зиёд сардоба ва работ бўлганлиги қайд этилган.

1994 йилда Тошкент ва Самарқандда жаҳон туристик ташкилоти (WTO)нинг “Ипак йўли” лойиҳасини ишлаб чиқиш бўйича халқаро йиғилиши ўтказилди. Унда Ўзбекистон мазкур қадимий йўналиш маркази этиб белгиланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк ипак йўлини тиклашда Ўзбекистоннинг иштирокини авж олдириш ва республикада халқаро сайёҳликни ривожлантириш борасидаги чоратadbирлар тўғрисида”ги фармони қабул қилинди (1995 йил). Шу фармон асосида “Ўзбектуризм” миллий компанияси “Буюк ипак йўли” ўтган тарихий

⁴ Кармов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари,- Т.,Ўзбекистон. 1997й. 227-228 бет

манзиллар бўйлаб 200 дан зиёд туристик йўналиш ишлаб чиқди, археологик-маданий ёдгорликларни таъмирлаш ва ободонлаштириш борасида чоратадбирлар белгилади. WTO билан ҳамкорликда Самарқанд ва Хивада шу мавзуга бағишланган йиғилишлар уюштирилди. Самарқандда WTOнинг “Буюк ипак йўли” ваколатхонаси очилди (2004 йил). Бу Ўзбекистоннинг қадимий йўналиш маркази сифатида фаолият кўрсатишида муҳим роль ўйнайди.

“Буюк ипак йўли” йўналишида Жанубий-Шарқий Осиёни Европа билан туташтирувчи “Транс Осиё” транспорт магистралининг қурилиши Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш учун катализатор вазифасини бажаради. Бу магистраль Япония, Хитой, Ҳиндистон, Арманистон, Грузия, Озарбайжон, Покистон, Эрон ва Европа мамлакатларини ўз ичига қамраб олади. Ушбу транспорт линиясининг муҳим қисми Транскавказ коридори (ТРАСЕКА лойиҳаси) ҳисобланиб, у 1996 йилдан бошлаб фаолият кўрсата бошлади.

ТРАСЕКА лойиҳаси доирасида “Дельфин” тадқиқоти ўтказилмоқда. У қарвон саройлар қуришни техник-иқтисодий жиҳатдан асослаш билан шуғулланади. Экспертлар фикрига кўра, у “Буюк ипак йўли”нинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади, чунки Ўзбекистон ва Туркменистоннинг асосий маршрутларида ёқилғи қуйиш шаҳобчалари, уй-жой, устахоналар, овқатланиш ва телекоммуникацион ускуналарининг қурилиши янги туристик зоналар шаклланишига, шунингдек, туристик автотранспортларни юклаш ишларининг фаоллашувига олиб келади.

Айтиш жоизки, Ўзбекистон ўз мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодиётини ривожлантиришда жаҳон тажрибасидан кенг фойдаланмоқда. Бу ўринда туризм соҳасини ривожлантиришга давлат томонидан катта имкониятлар яратилмоқда. Жумладан, Президент И.А.Каримовнинг 1995 йил 2 июнда чиқарган “Буюк ипак йўлини қайта тиклашда Ўзбекистон Республикасини иштирокини авж олдириш ва республикада Халқаро

туризмни ривожлантириш” тўғрисидаги фармони малакатимизда туризмни ривожлантиришда дастлабки қадамлардан бири бўлди.

Шунингдек, туркийтилли давлатлар бошлиқларининг 1996 йил октябр ойида Тошкент шаҳрида ўтказилган IV учрашувида президентимиз “Буюк ипак йўлини тиклаш, маърифий туризмни ривожлантириш, туркийтилли давлатларнинг маданий меъросини қайта тиклаш, асраш ва барқарор ривожлантириш” дастурини биргаликда ишлаб чиқиш, мақсадли сайёҳат йўналишларини кенгайтириш ва сайёҳликнинг тегишли инфратузилмасини ривожлантириш тўғрисида таклифларни олдинга сурди⁵. Бундан ташқари 1998 йил 15 апрелда қабул қилинган “2005 йилгача бўлган даврда Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат дастури” тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамаси қарори ҳамда 1999 йил 20 августда чиқарилган “Туризм тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни туризмнинг келажак истиқболини белгилашда катта аҳамият касб этди.

Юқоридаги қарор ва фармонлар асосида қисқа вақт ичида республикамизнинг кўпгина минтақаларидаги тарихий, диний обидалар, буюк сиймолар қабрлари, даҳмалари, масжиду мадрасаларини қайтадан тиклаш ва таъмирлаш ишлари кенг миқёсда амалга оширилди. Бу бевосита туристик объектларнинг кўпайишига ва яхшиланишига олиб келди.

Маълумки, БМТнинг 1972 йилда қабул қилган конвенциясида халқларнинг нодир маданий ёдгорликларини авайлаб асрашга келишилган. Ҳозирги кунда дунё бўйича 500 дан ортиқ маданий ёдгорликлар рўйхатга олинган бўлиб, улар ўзига хос такрорланмас тарихий-маданий ансамбллар, меъморчилик ёдгорликлари, табиий кўриқхоналар ва бошқа туристик аҳамиятга молик объектларни қамраб олган. Шу жиҳатдан Ўзбекистон ўзининг туристик объектларини салоҳияти бўйича жаҳонда катта мавқега эга.

⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т: Ўзбекистон. 1997й.308-309 бет

Ўзбекистонда сиёсий барқарорликнинг таъминланганлиги ва 1996 йилдан бошлаб ялпи ички маҳсулот ҳамда реал секторда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг муттасил ўсиб бориши, инфляция даражасининг мўътадиллиги, аҳоли номинал ва реал даромадлари ҳажмидаги ижобий ўзгаришлар туризм ривожланиши учун қулай шарт-шароитларни вужудга келтиради.

(1647-1659/ Ўзбекистонда туризм ривожланишига ижобий таъсир кўрсатувчи омиллардан яна бири кўп асрлик тарихий ривожланишни ўзида акс эттирувчи ўзига хос маданий мероснинг мавжудлиги ва республикаимизнинг диний-тарихий обидаларга бой эканлиги билан боғлиқ. Республикаимиз ҳудудида 4 мингдан ортиқ меъморчилик обидалари ва ёдгорликлари мавжуд бўлиб, уларнинг аксарият қисми ЮНЕСКО томонидан ҳимоя қилинади. Самарқанддаги Улуғбек обсерваторияси (1428-1429 йй.), Шоҳи Зинда меъморчилик мажмуаси (IX-XIX асрлар.), Ҳазрат Хизр мачити (XIX аср ўрталари.), Биби-Хоним (1399-1404 йй.), Улуғбек (1417-1420 йй.), Шердор (1619-1635/36 йй.), Тиллакори 60 йй.) мадрасалари, Руҳобод (1380 йй.), Оқсарой (1470 йй.), Гўри Амир (1404 йй.) мақбаралари, Хўжа Ахрор (XV-XX аср) ансамбли, Тошкентдаги Кўкалдош (XIV аср) мадрасаси, Ҳазрати Имом меъморий ансамбли (XVI аср), Бухородаги Арка (XI-20асрлар), Сомонийлар (IX-X асрлар) мақбараси, Чашмаи Айюб (1380 ёки 1384/85 йй.) мазора, Абдуллахон (1596/98 йй), мадрасаси, Гаукушон (XVI аср), Лаби Ҳовуз (XVI-XVII аср) ансамбллари, Ситораи Моҳи Хоса (XIX асрнинг охири XX асрнинг боши) мажмуаси, Хивадаги Саидбой (XVIII асрнинг охири XIX асрнинг боши) мачити ва мадрасаси, Оқ мачит (1832/42йй.), Муҳаммад Аминхон (1871йй) мадрасаси, Шаҳрисабздаги Оқсарой (1380-1404йй), Ҳазрати Имом (XIV аср)мачити, Кўк Гумбаз (1435 йй.) мачити, Термиздаги Қирққиз (IX - XIV асрлар) қалъаси, Ҳаким ат-Термизий (X-XV асрлар) меъморчилик мажмуаси, Султон Саодат (X-X III асрлар) ансамбли, Қоратепа (II-IV асрлар), Фаёзтепа (I-III асрлар), Фарғона

водийсидаги Худоёрхон (1870 й.) қалъаси, Саид Аҳмад ҳожи (XIX асрнинг боши) мадрасаси ана шулар жумласидандир. Буларнинг барчаси республикамизда диний ва танишув туризмини ривожлантиришга кенг имкониятлар яратади.

4-мавзу. Туристик объектлар ва ресурсларга баҳо бериш

Туристик объектлари

Туризм туристик ресурслардан оқилона ва мақсадли фойдаланишга асосланган. Туристик ресурслар - туризм жараёнида инсонларнинг еhtiёжларини қондира оладиган туризмга тегишли объектлардир. Туристик ресурслар бўлмаган жойда туризм ҳам бўлмайди. Алоҳида туристик ресурслар инсон ҳаёти учун хавфли бўлиши ҳам мумкин. Туристик ресурслар ва объектлардан туризм мақсадида фойдаланиш асосини туристик қизиқиш ва таъсуротлар ташкил қилади.

Туристик қизиқиш деганда - туристнинг туристик объектдан аниқ ахборот - маълумот олиб, ҳис - туйғуларининг ошиши, ақл бовар қилмайдиган даражада нимагадир еришиши, пировардида еса - унинг дам олиши ва қонгилочар томошалар қориши учун барча шарт - шароитларнинг мавжудлиги тушунилади.

Туристик қизиқиш объектлари - диққатга сазовар жойлар, табиий - иқлим ҳудудлари, тарихий - маданий ёдгорликлар, қорғазмалар ва бошқа туристик сафар ёки саёҳатдан фойдаланиш жараёнида турист еhtiёжини қондиришга қодир бўлган объектлардир. Лекин, ушбу объектлардан туризм мақсадларида реал фойдаланилиш учун қуйидагиларни таъминлай оладиган туризм инфратузилмаси ва индустрияси зарур:

1. Маълум бир туристик объект тоғрисидаги ахборотни туристга толиқ даражада етказиш учун оша туристик объектнинг озини ҳар томонлама бус - бутунлиги, таъмирланганлиги;

2. Ушбу жойга туристик қулай ва хавфсиз олиб келиш;

3. Жойлаштириш индустриясининг барча талабларга жавоб бериши;

4. Озиқ - овқатлар билан етарли таъминланганлиги;

5. Қонгилочар томошаларнинг мавжудлиги.

Австралия қитъаси марказида қушлар орасида озининг ажойиб шаклига ега бўлган қизғиш рангли тош, баландлиги 349 м ва узунлиги 9 км бўлган қоя Айрес Роск жойлашган. Ушбу табиат моъжизасидан баҳраманд бўлиш учун қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган бепоён қоннинг юзлаб километрларини босиб отиш зарур ва бунга асрлар давомида оддий шароитларда, фақат санокли одамларгина мушарраф бўлишган. Мамлакат фуқароларининг экскурсия объекти бўлиб ҳисобланадиган мазкур ҳудудда автомобил ва темир ёллари, кичик аэродром, бир нечта юқори даражали отеллар, турли хил қонгилочар ресторанлар ҳам айнан шу ерда туристлар учун қурилган. Туристларнинг ягона ва севимли қонгилочар машғулоти - қояга чиқишдир. Бу ерда алпинизм мактаби ташкил етилган. Бутун улкан қоя

томон моҳир ёки укувсиз алпинистлар о`рмалаётган ягона спорт объектига о`хшайди. Туристлар алпинистик куролларнинг катта миқдоридан фойдаланишади ва ко`плаб фото ва видеоплёнкалар сарфлашади. Бу жой ва ушбу объект миллий фахр ҳисобланади ва қитъадаги ҳар бир фуқаро чин ко`нгил билан ушбу тошга интилади, ҳаётда бир мартда бо`лса ҳам ушбу жойларда бо`либ, унга чиққиси келади. Шу тариқа оддий қоя о`з жойлашган о`рни ва ташқи ко`риниши натижасида туристик қизиқишнинг кучли объектига айланди. Индустрия ва инфратузилманинг юқори ривожланиши орқали туризм мақсадига мослаштирилган ва реал фойдаланиш мумкин бо`лган жой яратилди. Агар индустрия ва инфратузилмани олиб ташласак унда қоя чо`л о`ртасида асрлар давомида яқка тураверади ва ҳақиқий жозибадор туристик бизнес объектидан оддий объектга айланади. Бундан шундай хулоса чиқариш керакки, ҳар қандай туристик ресурсни ко`з - ко`з қилиш учун аввало инфратузилма ва индустрия лозим. То`ғ`ри, бу ерда қоя туристик ресурс сифатида асосий диққат марказда туради, лекин шарт - шароит, сервисни жой - жойига қо`йиш билан туристларнинг келиши ортади, гарчи қоянинг аҳамияти ошмасада.

Турист табиатига ко`ра қизиқувчан ва интилувчандир. У о`зига маълум бо`лмаган ниманидир билишга ( ко`риш, ешитиш) га интилади ёки турли хил манбалар (китоб, кино, видео ва ҳикоялар) дан маълум бо`лган ё умуман маълум бо`лмаган қандайдир объектларнинг сифатларини билиш, о`з ко`зи билан ко`ришга ҳаракат қилади. Барча объект ва ҳодисалар бир хилда ижобий бо`лмай, баъзилари хавфли ҳисобланади. Саргузаштли ёки экстремал туризм - буларга мисол. Экстремал туризм бу - зилзила бо`лган ер, вулқон отилган жой, сув тошган ва бо`рон бо`лган ҳудудларга қилинган саёҳатлардир.

Шуни айтиб о`тиш керакки, келиб - кетиш ва хавфсизлик қоидаларини менсимаслик натижасида туристлар хавфга ва салбий оқибатларга дуч келишади. (Юқумли касаллик, лат ёйиш, бахтсиз ҳодиса ва ҳ. қ). Масалан, инсон билан илон орасидаги муносабатлар хавфлидир. Маълумки, илон билан мулоқатда бо`лиш ёмон оқибатларга олиб келади, бу ерда чақиш ва о`лим хавфи туради. Шунга қарамадан туристлар захарли илонларга то`ла бо`лган Индонезиядаги илонлар ибодатхонасини қизиқиш билан томоша қилишади. Катта кобрани қо`лида ёки бо`йнида ушлаб расмга тушишади. Ташриф буюрувчиларнинг барчаси томоша объектининг хавфи билан таништирилади. Лекин, баъзи туристлар ибодатхонага кириш қоидаларини менсимайдилар ва илон захри қурбонига айланишади. Хавфли объектларга юзлаб ва минглаб мисоллар келтириш мумкин.

Туристик таъсурот - туристик хизмат (иш) ва маҳсулотни истеъмол қилиш, туристик товарни харид қилиш натижасида юзага келадиган ва егалланадиган ижобий, руҳий ва жисмоний ҳиссиётлар йиг`индисидир. Туристик таъсурот экскурсиялар, чиройли табиат ландшафтлари, аттракционлар ва ресторанларга борганда ва отелларда турганда юзага келади. Туристик ресурслар ва турларга оид туристик таъсурот ко`пгина

таркибий қисмлардан иборат. Туризмнинг асосий ёналиши инсоннинг дам олиш ва қонғил очишга бўлган еҳтиёжини қондириш экан, туристик хизматларни истеъмол қилаётган инсон қонғил, оғраниш, соғлиқни тиклаш, саргузаштларни кечириш жараёнида ижобий хиссиётларни олиши режалаштирилади. Туризмнинг баъзи - бир қонғилишларида бундай мақсад бўлмайди. Масалан, ишга алоқадор ёки ритуал (маросим) туризмида қонғилочар воситалар ёқ, лекин турист оғ олдига қуйидаги мақсадларни бажаришдан қонқиади. Турист қизикешининг аниқ объектдан олинадиган таъсурот билан бутун туристик махсулотни истемол қилишдан олинадиган туристик таъсуротларни фарқига бориш керак. Хатто аёло даражада ташкил қилинган туристик сафар дастурида ва ҳодисалар ривожидида вужудга келган озгинагига қигаллик ҳам бутун сафар тоғрисидаги таъсуротни бузиб юборади. Хаётнинг қонғилсизликлари унутилади ва фақат яхши хотиралар сақланади, - деган фикр мавжуд бўлса ҳам, туризм ташкилотчиси меҳнат самарадорлиги турист қонғилсизликларига сабаб бўлган ҳодисасининг моҳиятига бевосита боғлиқдир. Турист туристик хизмат ёки махсулотлардан мамнун бўлиши керак. Чунки, у оғзининг еҳтиёж ва хоҳишларини қондириш учун сарф - харажат қилган. Умумий ҳолларда у завқ олишни хоҳлаган, лекин ундай бўлмаган. Бунда туризм мавжуд бўлмайди. Ёмон турлар ва хизматлар ҳақидаги гаплар бошқа яхши янгиликларга нисбатан тез тарқалади. Бунда шуни ҳисобга олиш керакки, туризм шаклини ёки аниқ туристик саёҳатни танлашда танишларнинг маслаҳати телевизоридаги рекламаларга нисбатан аҳамиятлироқдир. Расмий ташкилотлар ва маъмуриятлар бюросига туристлар томонидан бериладиган енг кенг тарқалган савол - бу туристик фирманинг ишончлилиги тоғрисидадир. Бу фикр бир тарафлама ва моҳиятига қонра етарлича тоғри емас. Завқланишни ҳар ким ҳар - ҳил тушунади. Лекин, барча инсонлар томонидан деярли бир ҳил қабул қилинган умумий ижобий қадриятлар ҳам мавжуд.

Туристтик ресурслар

Оғбекистон Республикасининг "Туризм тоғрисида"ги қонунда: туристик ресурслар - тегишли ҳудуднинг табиий - иқлим, соғломлаштириш, тарихий - маданий, маърифий ва ижтимоий - маиший объектлари мажмуи, - дейилади. Россия адабиётларида еса туристик ресурслар - туризм жараёни ва мақсадларида инсон еҳтиёжларини қондириш қобилиятига ега бўлган табиий - иқлим, ижтимоий - маданий, тарихий, меъморий ва археологик, илмий ва саноат, манзарали, сигиниш ва бошқа объектлардир, - деб ёзилган. Бир - бирига оғхаш таърифлар.

Туристтик ресурслар миллий бойлик ҳисобланади. Лекин, улардан алоҳида муҳим аҳамиятга егалари ҳалқаро миқёсдаги объектлар ва есдаликларга киради. Бундай роғхатни ЮНЕСКО ҳар йили белгилаб боради. Маълумки, Оғбекистон тарихий ва маданий ёдгорлик ресурсларига бой мамлакат (1 - иловага қаралсин). Мана шу бебаҳо меросимизнинг қонғина қисми инсоният мулкига айланганлигига қонп вақт бўлган.

ЮНЕСКОнинг Жаҳон мероси роʻйхатига Хивадаги Ичон Қалъа 1990 - йил, Бухоронинг тарихий маркази 1993 - йил, Шаҳрисабзнинг тарихий маркази 2000 - йил киритилган. 2001 - йил 12 - 16 декабр кунлари Финляндиянинг Хелсинки шаҳрида ЮНЕСКО Жаҳон мероси Қоʻмитасининг навбатдаги йигʻилиши боʻлиб, унда Самарқанд шаҳри ҳам ЮНЕСКОнинг Жаҳон мероси роʻйхатига киритилди. Демак, эндиликда мазкур тоʻрттала тарихий маскан халқаро ҳамжамият муҳофазасида боʻлади. Ҳозиргача дунёдаги 721 та маданий ва тарихий ёдгорликлар ЮНЕСКОнинг Жаҳон мероси роʻйхатига киритилган. Халқаро туризм марказлари ишни янада ривожлантиришлари лозим (2 - иловага қаралсин).

Барча маданият есдаликлари ва табиат объектлари давлат ҳимоясидадир, халқаро аҳамиятга ега боʻлган есдаликларни сақлаш ва қўллаб - қувватлаш учун БМТ маблагʻлари ҳам ажратилади. Масалан, Мисрда Асвон тоʻғʻонини қуришда сув босган Абу Симбал (бу - Нил дарёси гʻарбий соҳилидаги жой боʻлиб, унда қоятошга оʻрнатилган икки қадимий Миср ибодатхонаси бор. Улар милоддан аввалги 13 - аср 1 - ярмида қурилган. Хайкаллар, боʻртма суратлар сақланган. Бош ибодатхонанинг олд томонида Рамсес III нинг оʻтирган ҳолдаги 4 та улкан хайкали мавжуд) ибодатхонаси ва объектларини сақлаш мақсадида 40 млн. АҚШ доллари ажратилган. Ушбу қимматбаҳо объект қисмларга боʻлиниб, баландрок жойларга олиб чиқилган ва қайта таъмирланган. Афсуски, ноёб тарихий иншоотнинг бир қисми сув тагида қолиб кетган, энди туристлар уларни сув тубида параходдан кузатишлари мумкин.

Туризмнинг мақсадига қараб табиий ресурсларни бир нечта турларга боʻлиш мумкин. Масалан, Франтсия шимолида жойлашган Монт Сант - Мишел табиий туристик ресурсида ақл бовар қилмас даражадаги (сув сатҳи билан ажралиб турувчи) денгизнинг коʻтарилиши ва пасайиши ҳодисаси мавжуд. Ёки, Хитойдаги йирик дарёлардан бирининг делтаси кунига икки мартта сув коʻтарилишида денгиздан дарёнинг оқимиға қарши қудратли тоʻлқин юзаға келади. Бу ажойиб ҳолат ҳар куни Ченг - ху - фа дарёсида боʻлиб оʻтади. Тоʻлқин баландлиги 7 м., тезлиги соатига 27 км. Бундан табиий ҳолат (тоʻлқин баландлиги 14 м.) Амазонка дарёсида ҳам кузатилади.

Индонезиядаги Бали оролида туристлар учун жозибадор табиий ресурс "бетакрор қуёш ботиши" ҳисобланади. Аниқ айтиш мумкинки, бундай қуёш ботиши бошқа қоʻшни оролда ҳам, яъни ушбу кенгликда жойлашган бошқа океанлардаги оролларда ҳам кузатилади. Лекин, пулдор туристлар энг чиройли кун ботиш манзараси деб ишонишади ва ушбу манзарани тамоша қилиш учун ернинг оʻндан бир қисмини босиб оʻтишади. Ушбу туристик маҳсулотни ҳаракатға келтириш учун ҳаддан ташқари коʻп маблаг ажратилган. Жойнинг оʻзида еса энг юқори даражадаги сервис ташкил қилинган. Буларнинг барчаси пулдор мижозларнинг кичик туристик гуруҳига хизмат қилади. Турлар 60 кун давом етади. Айтиб оʻтиш керакки, туристлар нафақат ибодатхоналар, еҳромлар ва инсон тамонидан яратилган бошқа қадимий иншоотларни, балки ер юзининг турли ҳудудларидаги

замонавий ютуқларни ҳам - автомобил заводларининг йиг'ув конвеерлари, туристлар томонидан ҳайрат билан қабул қилинадиган дегустацион заллар, колбаса заводлари, пиво ишлаб чиқариш ва шахталар, гидротехник қурилмалар ва ҳатто госпиталларни бажону дил ко'риб кетишади.

Ер таги шахта ва тоғ қазув ишларини кузатувчи туристлар гуруҳи ҳам мавжуд. Масалан, барча туристлар Жанубий Африка Республикасидаги Олмос конлари, олтин шахталарини келиб ко'ришади. Баъзи шахталардан экскурсион мақсадларда емас, балки ер тагида табиат томонидан яратилган о'зига хос микро иқлимда даволаниш мақсадида фойдаланилади. Масалан, Алп тоғидаги олтин руда ески шахтасида (юқори температура ва намликда радон ингалятсияси) таклиф қилинади.

Туризм ва экскурсиянинг кенг тарқалган турларидан бири г'орларга ташриф бо'либ, фақат Гретсияда туристлар тамоша қилиши мумкин бо'лган 3500 дан ортиқ г'орлар ва ундан ҳам ко'проқ томоша қилинмайдиган г'орлар мавжуд. Жуда улкан г'орлар Мексика, АҚШ, Жанубий Африка Республикаси, Россия ва бошқа мамлакатларда жойлашган, уларнинг катта қисмига хавфсизликни таъминлаш мақсадида осон бо'лган залларга қисқа муддатли ташрифлар билан чегараланишади. Спортчи туристлар узоқроқ ва чуқурроққа тушадилар, лекин бунинг учун тегишли тайёргарлик, куrollаниш ва туристик гуруҳ кузатуви бо'лиши керак.

Акваториялар - муҳим туристик ресурслардан ҳисобланади. Дунёда 50 млн. сув ости туризми ишқибозлари маска билан унча катта бо'лмаган чуқурликларда ва акваланг билан 70 м.гача бо'лган чуқурликда сузишади. Бундай саргузаштлар ишқибозлари учун сув ости дунёсини о'рганиш ҳақиқий ором ҳисобланади. Масалан, Қизил денгиз сув остида сузиш учун чексиз имкониятларга ега ва курортга келганлар учун ко'нгил очишининг енг муҳим турларидан ҳисобланади.

Сув ости хазиначаларини, қадимий ёдгорликлар ва чо'ккан кораблларни кидириш ва тамоша қилиш туризмнинг енг муҳим туридир. Гретсия, Кипр, Италия, Туркия ва О'рта ер денгизидаги бошқа мамлакатлар о'зининг ер ости хазиначаларидан унумли фойдаланишади. О'тмиш ёдгорликлари то'планган сув ости ҳудудлари фаолиятини тартибга солувчи ко'пгина о'зига хос миллий ҳуқуқий актлар қабул қилинган. Миллий адлия қонунлари бо'йича сув ости хазиначалари ва буюмларини фақатгина тамоша қилишга рухсат берилган. Уларнинг жойини о'згартириш ва олиб чиқиш таъқиқланади. Сув ости тириклик дунёсини томоша қилиш учун сув ости туристик кемалари ҳамда деярли барча денгиз туризми марказларида мавжуд бо'лган турли кемалар қо'лланилади. Махсус туристик сув ости кемалари Бермуда (Атлантика океанининг шимоли - г'арбидаги бир то'да (150 гача) маржон ороллардан иборат. Шимолий Америкадан 900 км шарқда. Буюк Британия мулки. Маъмурий маркази - Гамилтон шаҳри (Бермуда оролида). Ороллардан енг каттаси - Бермуда ороли бо'либ, у со'нгган сув ости вулкони чо'ккисидан иборат. Чо'ккиннинг баландлиги 79 метргача келади. Иқлими тропик сернам иқлим. Енг салқин ой - мартнинг о'ртача температураси 16,7

градус, енг иссиқ ой - августнинг температураси 26,7 градус. Дам олиш худуди ҳисобланиб туризм ривожланган. Банан, ситрус о`симликлар, гуллар экспорт учун етиштирилади. Испан денгизчи сайёҳи Х. Бермудес томонидан 1522 - йилда кашф қилинган), Канар, Қизил денгиз ороллари, Испан курорт кирг`ог`и Коста Бравода бор. Умуман мутахассисларнинг баҳолашига ко`ра, бундай сув ости кемалари сони 30 га яқин.

Чо`ккан кемаларни тамоша қилиш - енг машҳур саргузашт турларидан бири. Фин ко`рфазида викинглар (8 - аср охири ва 11 - аср о`рталарида Европа мамлакатларига денгиз ё`ли орқали савдо - сотиқ учун борган, қароқчилик ва босқинчилик юришлари қилган скандинавлар) ва швед - рус урушлари давридан иккинчи жаҳон уруши давригача бо`лган турли вакилларга хос 5000 га яқин сув ости объектлари аниқланган. Крест бурни атрофидаги Виборг раёни алоҳида қизиқишга ега. У ерда бир вақтнинг о`зида курашда ҳалок бо`лган 150 дан ортиқ швед кемалари топилган. Сув ҳарорати совуқлиги туфайли кемалар яхши сақланган. Фин қо`лтиг`и сувида (архив маълумотларига қараганда) биринчи фин авлиёси - авлиё Генрих ётибди. У 1720 - йили келтирилган ва ибодатхонанинг бошқа хазиналари билан бирга сувга бутунлигича тушурилган. Тарихий қийматга ега бо`лган шунга о`хшаш объектлар Ладога ко`ли (Россия) сувида топилган. Бу ҳудудларда сув тагига тушишларни ташкил қилувчи махсус туристик фирмалар фаолият ко`рсатади. Бир мавсумда туристлар миқдори 3000 га етади. Нархи юқорилиги туфайли ко`нгиш очишнинг бу тури туризмнинг фойда юқори турига киради.

Туристларнинг о`згармас, муқаррар талабларидан бири баҳайбат шаршаралар - Неагара ( Шимолий Америкада - 51 метр баландликда), Анхел (ер юзидаги енг баланд шаршара - 1054 метр баландликда) ва Виктория (Жанубий Америкада - 120 метр баландликда) ҳисобланади. Неагара шу даражада о`злаштирилганки, туристлар соатлар давомида унинг ёнида бо`лишади. Қолган иккитасига ҳам бориш мумкин, лекин туризм инфратузилмаси яхши бо`лмагани туфайли бу ерга ташриф буюрувчилар сони кам. Финландия Иматра номли жойда туристлар учун ҳафтасига ёки байрамларда очилувчи жуда го`зал шаршара мавжуд.

Муҳим туристик ресурсларга ноёб сиг`имли иншоотлар - еҳромлар, мақбаралар, ҳайкаллар, ибодатхоналар, меъморчилик анжомлари, парклар, музей коллексиялари ҳамда замонавий иншоотларнинг ко`п қаватли бинолари ва бошқа катта гидротехник иншоотлар киради.

Шунингдек, қабрлар қандайдир даражада г`алати ко`ринса ҳам, барча асрлар давомида туризм нуқтаи - назаридан о`зига тортувчи куч сифатида намоён бо`лган. Мисрда қурилган минглаб еҳромлар фиръавнлар, сарой аъёнларининг қабрларидир. Мақбаралар енг ко`п одам келадиган объектлар ҳисобланади, уларнинг баъзиларини меъморчилигининг ажойиблиги ва ҳажмининг баҳайбатлиги туфайли дунё мо`ъжизаларига киритилган.

Қадимги дунёнинг етти мўжизаси

Дунё мо`ъжизаларига ноёб меъморий иншоотлар ва улкан ҳайкаллар киради. Улар қадимда яратилган бо`либ, бугунги кунда ушбу инсон тафаккури ноёб дурдоналарининг ко`пчилиги ескирган ва бизгача афсона ёки ҳароба ко`ринишида етиб келган. Ётиборингизга уларни ҳавола етамир:

1. Гиза еҳромларлари (Миср) - бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган бундай объектлар ичида енг қадимийси - Хеопс (дунёдаги енг катта) еҳроми бо`либ, у ҳозирги кунгача о`зининг монументаллиги ва ҳажмига ко`ра инсон ақли заковатининг ноёби ва ажойибларидан биридир. Еҳром ерамиздан 2500 йил аввал яратилган. У тамоша қилиш учун Мисрга келган барча туристларнинг асосий туристик ко`ргазма объекти ҳисобланади. Енг катта ва машҳур еҳромлар Миср пойтахти Қоҳира атрофида Гиза деб номланувчи жойда жойлашган. Яна о`ша жойда афсонавий жонзот сфинкснинг гигант статуяси жойлашган. Сфинкс - қадимги Мисрда гавдаси шерникига, боши одамникига о`хшатиб ишланган афсонавий жонзод ҳайкали, подшоҳ ҳокимияти тимсоли). У Хеопс еҳроми билан биргаликда Миср тимсолига айланган. Шунинг айтиб о`тиш керакки, мисрликлардан бундай тузилишни греклар олишган ва қадимий Гретсияда инсон боши билан шерни ифодаловчи статуялар мавжуд.

2. Семирамиданинг (осма) самовий бог`лари - Вавилонда қурилган ва нафис меъморий шакллари бог`бончилик конструксиялари билан уйғунлаштирувчи ажойиб асар бо`лган. Бог`лар ерамиздан аввалги 800 - 600 йилларда Бобилония пойтахтида Бабилон Кир саройи деворлари чегараларида Самму - рамаат маликага атаб Навуходоносор III томонидан қурилган (Вавилония пойтахти қадимда жанубий Ироқ ҳудудида жойлашган). Чиройли бог`лар балкониларга, бино ва айвонлар томи устига қурилиб, о`симликлар дарёдан носос билан олинган сувдан суг`орилган. Самовий бог`лар классиклар томонидан то`лиқ ва муфассал тасвирланган, турли хил расмлар бо`лган, лекин улар сақланмаган.

3. Олимпдаги Зевс ҳайкали (Гретсия) - Хукмдорнинг тахтда о`тирган улуг`вор ҳайкали. У ерамиздан аввалги 430 - йилда қурилган бо`либ, грек ҳайкалтароши Пҳидиас нинг иккита шедевридан биридир, унинг салобатли - узунлиги 12 м, бир қисми олтин рангли металл билан қопланган фил суяги ва қимматбаҳо тошлар билан безалган. Ибодатхона ерамизнинг 426 - йили бузилган. Ҳайкал бутун қолмаган, ҳатто нусхаси ҳам ё`қ.

4. Артемида ибодатхонаси (Гретсия) - Артемида - Зевс ва Летонинг қизи. Аполлоннинг егизак синглисидир. Бошида о`қ - ёй, баъзан ярим ой ҳолатида тасвирланган. Бу ибодатхонани қурган Крез Лидиянинг енг со`нгги ҳукумдори еди. Лидия еса қадимги кичик Осиё, замонавий Туркия майдонидаги давлат бо`лган. Крез о`зининг бойлигини ко`з - ко`з қилишни хуш ко`рарди ва милoddан аввал 560 - йилда Ефес шаҳрида буюк ибодатхона қурди. Ефес шаҳри еса ибодатхонани қурилишидан 1000 йил аввал барпо етилган. Афсоналарга қараганда, бу шаҳарни барпо етганлар, Амазонкалик жангчи аёллар то`даси бо`лган. У аёллар Ефес шаҳрининг асосчиларидир. Крез ушбу ибодатхонани ой, ҳайвонлар ва ёш қизлар маъбудаси учун

курмоқчи бўлди. Ой маъбудасини юнонлар Артемида деб атасалар, Римликлар Диана деб номлашган. Ибодатхона мармар ва енг машхур тошлардан иборат бўлиб, 120 та мармар устунлардан қурилган, улкан устунлар 20 метргача етган. Мармар устунлар битгач, унинг устига мармар тош ясалган. Ибодатхона бутунлай қуриб бўлингач еса оша даврнинг машхур усталари унга о'з чизгиларини беришган. Ибодатхонанинг о'ртасида Артемида ҳайкали бўлган. Бу ибодатхона енг йирик ҳисобланиб, кейинчалик Афинада қурилган Парфенон ибодатхонасига унинг о'лчамлари о'хшаб кетган. Артемида ибодатхонаси егаллаган майдоннинг узунлиги 131 метрни, кенглиги 79 метрни ташкил етган.

Икки юз йил о'тганидан со'нг, яъни милoddан аввалги 356 - йилда ибодатхона ёниб кул бўлган. Бундай ёвуз ишни Геростат номли инсон бажарган. У бу иш билан фақат машхур шахс сифатида тарихда из қолдирмоқчи бўлган холос ва бунга еришган ҳам. Яна қизиқ ҳолатни тарих бизга ҳадя қилади. Ибодатхона ёқиб юборилган кун Искандар Зулқарнайннинг туг'илган кунига то'ғ'ри келар экан. Йиллар о'тгач Искандар Ефес шаҳрини зиёрат қилади, шу ерда Артемида ибодатхонаси билан қизиқиб қолади ва уни қайтадан қуриб таъмирлашга фармон беради. Фармон бажарилгач, ибодатхона асл ко'ринишини тикламаган бўлсада, лекин о'зининг дастлабки қиёфасига яқин келади.

Артемида ибодатхонаси милoddан аввалги ИИИ асргача мавжуд бўлган, кейинчалик турли то'фонлар ва табиий офатлар натижасида ко'плаб зарар ко'рган. Ибодатхонанинг қимматбаҳо буюмларини о'ғ'рилар талаган бўлсалар, қолган қисми секин - асталик билан денгиз то'фонлари туфайли бузилиб кетган. Хозирги кунда Ефес шаҳрида Артемида ибодатхонасидан фақатгина бир қанча мармар бо'лаклари ва бир дона қайта тикланган мармар устун бор, холос. Қидирув ишларида топилган фрагментлар ва скульптураларнинг асосий қисми дунё музейларида, қисман Британ музейида сақланмоқда.

5. Ҳалисарнассус мавзолейи, Анатолаин Маусолус қабри - унинг синглиси ва беваси Артемисиа фармонида ко'ра қурилган.

Мавзолей ерамиздан аввалги тахминан 353 - 351 йиллар орасида меъмор Пйтҳиус ёки Пйтхеос томонидан қурилган ва енг машхур то'рт грек ҳайкалтарошлари томонидан безатилган: Ссопас, Бруахис, Леочарес ва Тимотхеус. Кичик Плиний томонидан ишланган мавзолей тавсифи маълум. Мавзолей томонлари 125 м бўлган квадрат шаклида бўлган. Бино 36 колонна билан о'ралган. Бино томи устида 4 та мармардан қилинган гилдиракли от арава о'рнатилган. Мавзолей ҳайкалтарошлик фрагментлари Британия музейида сақланади. Мавзолейнинг бузилиш сабаби маълум емас, Лекин ерамизнинг X - XV асрлари давридаги ер силкинишлари натижасида бузилган, - деган тахминлар мавжуд. Бино бузилишидаги унинг элементлари ва г'иштлари маҳаллий бино ва иншоотлар қурилишида ишлатилган.

6. Родоссинг улуг'вор ҳайкали (колосс) Солоссус Рходес - куёш худоси Ҳелиос га атаб қурилган бу баҳайбат ҳайкал Рходес шаҳридаги

денгиз бо`йида жойлашган. У ерамиздан аввалги 292 - 280 йилларда бронзадан қурилиб, темир ва тошлар билан маҳкамланган. Хайкалнинг баландлиги 30 м ва у 12 йил давомида қурилган. У жуда кам вақт давомида мавжуд бо`лган, ерамиздан аввалги 225 - йилда ер силкинишидан бузилган, унинг қолдиқлари ерамизнинг 653 - йилигача о`ша ерда ётган. Ерамизнинг 653 - йили шаҳарни босиб олишганда ҳайкал бутунлай бузиб ташланган ва металл сифатида 900 туяга ортилиб олиб чиқиб кетилган.

7. Александриядаги Форсс маёқи (Миср) - Птоломей III томонидан ерамиздан аввалги тахминан 280 - йилда Рҳарос оролида қурилган. Қадимий дунёнинг энг машҳур маёқи. Маёқ баландлиги 160 м. Александрия маёқи о`з давридаги ноёб техник иншоот ҳисобланган. Иншоотнинг асоси квадрат, қолган қисмлари қаватма - қават саккиз бурчакли, маёқни учи еса айлана шаклидаги минора. Минора тепасига айлана токчада ёритгичга борилган. Маёқ ёқиб юборилган, қолдиғи еса ер силкинишларида бузилган. Бизнинг кунгача еса фақат унинг тавсифи, расм ва чизмалари етиб келган. Маёқ иншоотининг бир қисми ерамизнинг ХIII асригача етиб келган, 1477 - йил мамлакат султони бино г`иштларини олиб, иншоотлар қурилишида ишлатишга фармон берган. Шундай маълумотлар борки, учинчи минг йиллик бошларида Миср ҳукумати маёқни дастлабки яратилган шаклида тиклашмоқчи ва унинг конструктсиясини кучли сейсмик каркас билан о`згартириб, ундан туристик диққатга сазовор жой қилишмоқчи.

Баъзи дунё мо`ъжизаларининг қадимги ро`йхатларида юқорида айтиб о`тилган объектлардан биттасининг о`рнига Вавилон минораси ёки Форс шоҳи Сйрус саройи киритилган. Дунё мо`ъжизаларининг бошқа ро`йхатлари ҳам мавжуд, уларга о`рта асрларда яратилган объектлар, ҳозирги замон иншоотлари ва кашфиётлари киритилган.

Дунё мо`ъжизаларига "Буюк хитой девори"ни киритиш адолатдан бо`ларди. Мустаҳкам қалъа девордан иборат улкан иншоот бутун мамлакат узра Хитойнинг шимолий қисмида шарқдан г`арбга чо`зилган. Деворни қуриш ерамиздан аввалги тахминан 250 - йил император Чуин Шин Хуанг Ти томонидан бошланган. Асосий ишлар ерамизнинг III асрига келиб тугаган. Муҳандислик нуктаи - назаридан, бу иншоот Миср еҳромларининг барчаси қо`шилиб олинганда унга сарфланган ишдан юқорида туради. Иншоотнинг аҳамияти г`арбий - шимолдан келадиган душманлар босқинидан сақланиш бо`лган. Девор қурилишига узок давр мобайнида юз минглаб ишчилар иштирок етишган. Деворнинг узунлиги ҳар бир инсонни ҳайратда қолдиради. Деворнинг ҳақиқий узунлиги то`г`рисидаги маълумотлар бир - бирига то`г`ри келмайди. Шундай маълумотлар борки, девор узунлиги 2150 мил (4500 км) деб ко`рсатилади. Гиннес китобида иншоот узунлиги 6200 мил деб ко`рсатилган (қуриб битказилмаган қисмлар билан биргаликда). Девор баландлиги турлича 5 м. дан 10 м. гача, қалинлиги 10 м. гача. Девор устига ёлак қурилган ва унда юриш мумкин бо`лган. Хитой сайёҳи Лин Ёудиа 1990 - йил биринчи бо`либ девор устининг у бошидан бу бошигача пиёда босиб о`тган. Деворнинг яхши сақланган қисми

Пекин (Бейджинг) шимолига 70 км жойдан о`тган ва машхур туристик объект ҳисобланади.

Шунингдек, машхур г`орлар, қалъалар ва қасрлар ҳам туристик ресурслар таркибига киради. Машхур г`орлар -ер ости бо`шлиқлари ко`риқлаш объекти ҳисобланади, баъзан у ер ости сувлари фаолияти натижасида енгил ерувчи лойқали тузлардан (гипс, тош тузи, доломит, оҳак тош) ташкил топиб жуда катта хажмларда бо`лади. Дунёдаги енг катта г`ор АҚШнинг Кентукки штатида жойлашган Мамонт г`ори ҳисобланади. У бир қатор сталактик заллар ва коридорлардан иборат, умумий узунлиги 530 км дан ортиқ. Ер юзасида енг чуқур г`орлардан Франтсиядаги Пер - Сен - Мартен (чуқурлиги 1171 м) ва Берже г`оридир. Чуқур г`орларда, ер ости денгизларида ва ко`лларда о`зига хос фауна ва флора топилган: балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар ва ҳашоратлар бо`либ, улар бутунлай қоронг`уликда яшайдилар, ко`ришга қобил емас, уларда ко`зларнинг о`рнига мо`йлари, оёқлари ривожланади. Баъзи г`орлардан тарихий одамлар турар жойлари, деворий расмлар топилган. Дунёдаги ко`пчилики г`орлар туризмнинг енг машхур объектлари ҳисобланади ва давлат ҳимоясида бо`лади.

Қалъалар

Машхур туристик объектларга давлат мулки ва ко`риқланувчи ҳудуд, - деб еълон қилинган о`рта аср қалъалари киради. О`рта аср феодаллари, қироллар, султонлар, шоҳлар ва бошқа ҳукмдорлар яшаган истехком уй - жойлари ҳам қалъалардир. Қалъа - қасрлар одатда етиб бориш қийин жойларга, тикка тепаликларга ва тоғларга қурилган. Қалъалар атрофига аҳоли то`планган ва у ерда яшовчилар душман келган пайтда қалъага яширинишган. Қалъалар узоқ ойлаб қамалга чидаган ва амалда уларга кириб бо`лмаган. Вақт о`тиши билан алоҳида қалъалар катта шаҳарлар ва ҳатто пойтахтлар марказида жойлашиб қолган.

Қалъалар архитектураси ва ички жойлашуви бо`йича жуда ҳам турфа хилдир. ХИВ ва ХВ асрларда қалъалар о`зларининг ҳарбий аҳамиятини ё`қотишган ва борган сари сарой аҳли ва аристократлар саройларига айланишган. Қалъа иншоотларининг катта қисми бизгача хароба ко`ринишида етиб келган, лекин Испания, Германия ва Швейтсариядаги сақланган ва қайта тикланган қалъалар асосан музей ко`ринишида о`рта асрларнинг жиҳозлар, картиналар, идиш - товоқлар, мебел ва интерернинг ички элементларининг ажойиб коллексиялари билан жиҳозланган.

Қалъалар туристик дастурларнинг объектларидан бири ҳисобланади ва туристлар бажонидил уларга боришади. Енг машхур қалъалар Германияда, Швейтсариядадир. Испания ва Франтсияда еса тарихий ёдгорликлар ко`п миқдорда жойлашган. Франтсиянинг ажойиб, ноёб қасрлари буйича махсус туристик маршрут таклиф қилинади.

Полшада 20 дан ортиқ қалъа маълум. Кейинги вақтларда ҳарбий аҳамиятини ё`қотган қалъалар о`рнига сарой характеридаги ко`ркем қасрлар қурила бошлади.

Бавариядаги (Германия) Нойхшванштайн қасри ноёб ҳисобланади. Ко'п минорали ушбу қасрнинг ташқи архитектураси Уолд Диснейга, Диснейленд типдаги барча тематик паркларга (Америка, Европа ва Японияда) эмблема қилиб қо'йилган. Диснейленднинг афсонавий парклари яратишида прототип бо'либ хизмат қилган. Машҳур қалъалар қаторига Виборг шаҳридаги қалъа (Россия) ва Финляндиядаги Нейшлот (Саванна) ларни қо'шиш мумкин.

Хулоса

Туристик ресурслар туристик қизиқиш билан бог'лиқ. Яъни, туристик ресурслар туристларда қизиқиш уйғотиши керак. Шундагина ко'зланган мақсадга еришилади. Қизиқиш объектларини туризм ташкилотчилари излаб топишлари керак.

Туристик ресурслар бо'лсагина туризм амалга ошади. Уларсиз туризмни тасаввур етиш мумкин емас. Ресурслар туризмнинг юрагидир. Туристик ресурслардан унумли ва мақсадли фойдаланиш лозим.

5-мавзу. Туризм ва географик саёҳатлар

Саёҳат ва туризм (травел анд тоурисм) - бир - бири билан о'зaro бог'лиқ тушунчалар бо'либ, улар инсон ҳаёти фаолиятининг маълум бир тарзини ифодалайди. Бу - дам олиш, актив (фаол) ёки пассив (нофаол) ко'нгилочарлик, спорт, атроф - муҳитни англаш, савдо, фан, даволаниш ва бошқа ко'плаб нарсаларни қамраб олади. Бироқ, бунда ҳар сафар саёҳатни бошқа фаолият турларидан ажратиб турувчи о'зига хос ҳаракат - инсоннинг вақтинчалик бошқа жойга, мамлакатга, қитъага бориши, унинг доимий яшаш жойидан узоқлашиши - мавжуд бо'лади. Шунингдек, саёҳат - одамларнинг турмуш тарзи, иши, дам олиши бо'лиши мумкин. Россиялик машҳур “Саёҳатчилар клуби” теледастури бошловчиси Юрий Сенкевич о'зининг ко'плаб саёҳатларида турист ҳисобланмайди, чунки бу унинг иши бо'лганидан ташқари, турмуш тарзи ҳамдир. Айрим халқлар учун саёҳат бу асрлар давомида яшаш жойининг табиий - иқлим шароитлари таъсирида шаклланган турмуш тарзидир. Масалан, мавсумий қишлоқ хо'жалиги туфайли мексикаликлар ҳар йили АҚШнинг шимолий қисмига даладан ҳосил йиққани борадилар.

Саёҳат

Саёҳат умумий тушунча маъносига ега атама бо'либ, одамларнинг мақсадларидан қатъий ко'чиб юришларини англатади. Ко'п асрлик тарих гувоҳки, кишилар савдони ривожлантириш, янги ерларни очиш ва о'злаштириш, ресурслар ва янги транспорт ёлларини излаб топиш мақсадида жаҳон бо'йлаб саёҳат қилиш имкониятига ега бо'лганлар. Сивилизатсиямизнинг ривожланиши унчалик катта давр бо'лмай, беш минг йилга яқин ҳисобланади, бироқ фақат яқин о'тмишдаги саёҳатлар ҳақидаги ҳикоя ва тасвирларгина сақланиб қолган. Тарихдан бизга янги қитъа ва

ерларни, халқлар ва табиий ходисаларни очган, о`зига хос географик тизимларни асослаб берган буюк саёҳатчиларнинг номлари маълум.

"О`збек тилининг изоҳли луг`атиъда: "Саёҳат- арабча со`з бо`либ, дам олиш, хордиқ чиқариш ёки дунёни ко`риш, о`рганиш мақсадида қилинган сафардир", - дейилади. Сафар тушунчасининг о`зи ҳам арабчадан олинган ва у хизмат ёки саёҳат мақсадида бирор ерга боришдир.

Мозийга мурожаат қилиб, шуларни айтиш мумкинки, илк саёҳатчилар дейилганда ко`з олдимизда ко`хна даврлардаги - бир ердан иккинчи ерга ко`чиб юрган ко`чманчи қабиалар, диний еътиқоддаги зиёратчилар, давлатлараро юрган ва "Буюк ипак ё`ли" бо`йлаб сафарга чиққан савдогарлар, кейинроқ еса мамлакатлар манфаатини ҳимоя қилувчи давлат елчилари, илмни мақсад қилиб олган олимлар, алломалар ва мутасаввуфлар, ҳарбий жабҳаларда о`зга ҳудудларга кирган жангчилар гавдаланади. Шукурлар бо`лсинким, буларнинг аксарияти сафарлари давомида о`зга ҳудудлар тарихи, географияси, заҳматкаш халқи, миллатларнинг урф - одатлари, анъана ва маросимлари, бой маданий мероси билан яқиндан танишганлар ҳамда улар ҳақида ажойиб асарлар, хотира ва есдаликлар ёзиб қолдиришган. Масалан, тарих фанининг отаси - Геродот (ерамиздан аввалги 5 - аср) Европа, Осиё ва Миср бо`йлаб саёҳат қилган. Унинг "Тарих" номли асарида Марказий Осиёнинг қадимий халқлари - ко`чманчи қабиалари: агриппийлар, исседонлар, массагетлар, дайлар, саклар ҳаёти, одат ва маросимлари, қо`шни мамлакатлар (масалан, Ерон) билан алоқалари баён етилади. Геродот массагетларни ҳунарманд еканликлари: мис ва олтиндан ясалган қурол - аслаҳалар, от анжомлари, турли идишлар, зеб - зийнатлар, бош кийимлар, белбоғ, зардо`злик усталари бо`лганликларини ёзиб қолдирган. Ёки, франтсуз тадқиқотчиси ва географи Пифией (ерамиздан аввалги 320 - йил) еса о`ша вақтларда ақл бовар қилмайдиган тарзда бутун Европа бо`йлаб саёҳат қилган. У Британия ороллариини айланиб о`тиб, Норвегия ва Исландиягача борган. Унинг "Океан ҳақида" деб номланган ажойиб асарида ко`плаб географик ихтиролар тасвирлаб берилган. Келинг, уларнинг айримлари ҳақида (гарчи юртимизга ташриф буюрган ва ташриф буюрмаган бо`лсаларда) фикр билдирайлик. Аслида еса улар жуда ко`п ва хилма - хилдир.

Марҳум тарихчи олим, академик Бо`рибой Аҳмедовнинг "О`збекистон тарихи манбалариъ китобида биз тадқиқ етмоқчи бо`лган ушбу масалага алоҳида еътибор билан қаралган. Асарнинг илк саёҳатчилар тарихини о`рганишдаги аҳамияти чексиздир. Айниқса, у махсус ёки янги туристик ё`налишлар ишлаб чикувчи туроператорлар ва гид - экскурсоводлар учун янада қимматли ҳисобланади. Шу сабабли, уни ва бошқа тарихий асарларни мутолаа қилиб, саёҳат ва илк саёҳатчилик тарихи нуқтаи - назаридан о`рганиб, о`та муҳим тарихий маълумотлар олишга муваффақ бо`лдик. Ушбу манбаларда келтирилишича саёҳатчиларнинг ибтидоси ҳисобланган - ко`чманчи қабиалар (сайёҳлар) дастлаб чорвачилик билан ҳаёт кечирганлар ва улар бир ҳудуддан иккинчи бир ҳудудга табиий - иқлим шароитлари,

жангу - жадаллар туфайли ко`чиб юришган ва о`зларининг саёхатчи еканликларини сезишмаган. Илк ко`чманчилар ерамиздан аввалги 4 - 3 минг йилликларда, ҳатто ундан олдинги даврларда ҳам бо`лган. Осиё, Шимолий Африка ва Жанубий Европа ҳудудларида уларнинг дастлабки жамоаларини кузатамиз (масалан - аборигенлар, индейслар).

Ерамиздан аввалги 2 - минг йилликнинг охири ва 1 - минг йилликда Марказий Осиё ҳудудида ҳам чорвадор подачи жамоаларининг моддий маданият ёдгорликлари қадимий Хоразм (Тозабоген)да, Зарафшон водийси (Ургут, Каттақо`рғон)да, Фарғона водийси (Водил ва Каромко`л)да, Тошкент воҳаси (Ачиқо`л) да ҳам мавжуд бо`лган. О`лкамиздаги ко`чманчи қабилалар ҳақида "Авесто"да, юнон тарихчилари асарларида муҳим манбаалар мужассам. Ерамиздан аввалги ВИ - ИВ асрларда ёзилган ва оташпарастлик (зороастризм) динининг мазкур китобида Ерон ва Марказий Осиё халқларининг қадимги маданияти (еътиқоди, тили, адабиёти), тарихи ҳақида қимматли маълумотлар мужассам.

Ко`чманчиларни саҳройи, даштлик, тоғлик каби номлар билан аташган. Ерамиздан аввалги 3 - аср ва ерамизнинг 4 - асрларида Сирдарё бо`йларида ташкил топган Қанг` давлати жабг`улари (мулкка ега қабилалари) о`з чорва молларини Талас яйловларидан Сарису ва Чу дарёлари (Қирғизистон ва Қозог`истон ҳудудларидан оқиб о`тувчи дарёлар) етаклари томон ҳайдаса, қишда Оҳангарон водийси томон олиб боришган.

Ко`чманчилар қаторига ло`лилар, қочоқлар ва зо`рлаб ко`чириб юборилганларни киритиш мумкин. Зо`рлаб ко`чириб юбориш воқеаларини тасдиқловчи тарихий манбалар ҳам мавжуд. Масалан, қадимдан Шимолий Хитойда яшаган хунлар ерамиздан аввалги 2 - аср охирларида хитойлар тазйиқи остида г`арбга қараб чекинишга мажбур бо`лганлар ва Шарқий Туркистонга ҳамда Еттисув (Қозог`истон) воҳасида ко`чиб юрган скиф ва усун қабилаларини суриб чиқарганлар. Натижада, скиф ва усунлар Со`г`диёна (Қашқадарё ва Зарафшон дарёлари ҳавзасидаги ҳудуд) ва Бақтрия (О`збекистон ва Тожикистоннинг жанубий, Афғонистоннинг шимолий қисмлари) ҳудудига ко`чиб о`тиб, бу ерда саклар билан бирга ко`шилиб кетганлар.

Шунингдек, индейсларни мажбурий ко`чириш ҳоллари юз берганлигини, Америкага ко`плаб аҳолининг о`зга ҳудудлардан борганлигини, баъзи давлатларда ло`лилар жамоалари борлигини, Афғонистон ва Ироқ каби мамлакатлар аҳолисининг бошқа давлатларга бошпана истаб кетиб қолганликларини, О`збекистонда яшаган (яшаётган) греклар, корейслар, турклар, руслар аввало қайсидир бир сабаблар билан ко`чманчи бо`лганликларини билиш кийин емас. Шу боисдан, ко`чманчиликни ҳозирги кунга келиб бутунлай ё`қ бо`либ кетди, - дея олмаймиз. Масалан, Марказий Осиё, Яқин Шарқ, Шимолий Африкадаги ко`чманчилар (мо`г`уллар, араблар, балужлар, курдлар) ҳалигача мавжуд. Лекин, транспорт воситаларининг пайдо бо`лиши билан ко`чманчиларда о`троқлашув жараёни ҳам кучайди. Ко`риниб турибдики, ко`чманчик

кейинги даврларда ҳам қайсидир шаклларда мавжуд бўлди. Лекин, уларни илк сайёҳлар деб бўлмайди, чунки, улар яшаган давр яқин о`тмишимиздир.

О`тмиш тарихимиз ҳақида хабар берувчи манбаларига еътиборимизни қаратсак, қадимги даврлардаги диний еътиқоддаги зиёратчиларни ҳам илк саёҳатчилар қаторига қо`шишимиз мумкин. Барча дин вакилларининг муқаддас деб билган о`з қадамжолари - зиёратгоҳлари мавжуд. О`тмиш даврларини тасаввур қилсак, кишилар нималаргадир еътиқод қилишган, сиг`инишган. Керак бўлса, шу ёлда қурбонлик ҳам амалга оширишган. Еътиқод қилиш ёки сиг`иниш мақсадида бир ҳудуддан иккинчи бир ҳудудга боришган ва диний амалларини бажаришган. Одамларнинг еътиқод қилувчи китоблари Оллоҳ томонидан бандаларига юбориб турилган. Ушбу китобларга мувофиқ еътиқод қилинган. Масалан, мусулмонлар Хаж зиёрати туфайли фарз амалларидан бирини адо етишган, таъбир жоиз бўлса, саёҳат қилишган. Демак, кишилар диний - зиёрат мақсадида бориб, саёҳатчилар тоифасига қо`шилганлар. Шунингдек, буддизм ва христиан динлари вакилларининг муқаддас деб билган жойларига уюштирган қадим зиёратлари ҳам саёҳатлардир. Шу боис, неча минг йиллар аввал бўлиб о`тган бундай зиёратларни илк саёҳатлар, уларнинг иштирокчиларини еса илк саёҳатчилар қаторига киритамиз. Шунингдек, юртимизда мавжуд имом Бухорий, имом Термизий, Баҳовуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Занги ота қадамжоларини ҳам зиёратгоҳлар, - деб биламиз. Ҳозирда қо`плаб мусулмон давлатларидаги туроператорлар диний туризм билан шуг`улланиб, уларни ташкиллаштириб, Хаж ва умра зиёратларини амалга ошириб келмоқдалар. Буларни диний - зиёрат туризми турига киритамиз.

Савдогарлар масаласига келсак, улар ҳам савдогарлик мақсадида бир ҳудуддан иккинчи бир ҳудудга борганлар ва саёҳатчи бўлганлар. Ерамиздан аввалги X - ВИИИ асрларда яратилган "Маҳабхарата" ("Бҳарата авлодлари жангномаси") достонида Ҳиндистонга саклар, тохарлар ва қанҳаликлар савдогарлик туфайли борганликлари қуйидаги тарзда баён етилган: ЁУнинг (подшоҳ Юдхистхиранинг) ешиги олдида бошқа халқлар билан бирга саклар, тохарлар ва қанҳаликлар ҳам навбат кутиб турардилар. Пахмок соқол, пешоналари шохлар билан безатилган, қо`лларида турли - туман совг`алар, жун, рангу, ипак ва патта (оқ қайиннинг бири тури) дарахти толасидан, шунингдек, камёб матолардан, пахтадан то`қилган газламалар, майин, нафис терилар, узун ва о`ткир қиличлар, шамширлар, темир найзалар, ҳар - хил болталар, ичимликлар, хушбо`й нарсалар, турли - туман қимматбаҳо тошлар...".

Ерамиздан аввалги V - IV асрларда (Доро И даврида) сополга о`йиб ёзилган битикда Ероннинг қадимги Суза шаҳридаги саройнинг қурилиши учун олтинлар Бақтриядан, қимматбаҳо тошлар Со`г`диёнадан, ферузалар Хоразмдан олиб келинганлиги баён қилинади. Тош - тасвирий суратларда Ерон аҳамонийларига қарам мамлакатлардан о`лпон олиб келинганлиги тасвирланган манбалар - суратлар ҳам мавжуд. Масалан, бақтрияликлардан турли - туман мато, тери, қо`йлар; саклардан чакмон ва отлар;

парфияликлардан идишлар, туялар; хоразмликлардан курол - аслаҳалар, отлар олиб келинганлиги тасвирланади.

Тарих фанлари доктори, профессор Г.А. Ҳидоятлов о`зининг " Менинг жонажон тарихим" китобида: "О`рта Осиёга келган биринчи хитой елчиси (сайёҳи) Чжан - Сзян ерамиздан аввалги 140 - йилда Хивага борганлигини таъкидлаб о`тган. Албатта, сайёҳнинг ко`рган - билганлари ҳақидаги маълумотлар ҳам анчагина.

Шунингдек, ерамиздан аввалги III асрдан ерамизнинг XV асригача давом етган, қадимда ва о`рта асрларда шарқ ва г`арб мамлакатларини о`зaro боғ`лаган карвон ё`ли - "Буюк ипак ё`ли" орқали ҳам аجدодларимиз савдогарлик мақсадида о`з саёҳатларини амалга оширганлар. Савдогарлар карвонлари учун бунёд етилган карвонсаройларда уларга барча шарт - шароитлар мужассам қилинган. Карвонлар туриши учун жой, ем - хашак, савдогарлар учун ко`налг`а жой (меҳмонхона), озиқ - овқат олдиндан ҳозирлаб қо`йилган ва бошқа хизмат ко`рсатиш (сервис) шаҳобчалари туну - кун о`з мижозларини кутиб олиб, меҳмоннавозликни амалга оширганлар. Албатта, савдогарлик маҳаллий тожирлар томонидан о`лкамизaro ҳам амалга оширилган. Демак, о`тмишда мамлакатларaro, халқларaro иқтисодий, маданий алоқалар бо`лган ва бу алоқаларни сайёҳликнинг илк ко`ринишларидан, деб айтиш мумкин.

Маданий - маиший турмуш тарзимиз шу даражада ривожланган едики, ҳатто бундан уч минг йил аввалги ичимлик суви ва чиқинди сувлар оқадиган сопол қувурлар қолдиқларини археолог олимларимиз топишга муваффақ бо`лганлар.

Бу манбаълар юртимизда саёҳатчилик соҳасидаги (ҳозирги атама билан айтганда) сервис ва инфратузилма тизими қай даражада бо`лганлигидан далолатдир. Шу о`ринда карвонсаройларга алоҳида то`хталиб о`тишни жоиз, деб биламиз. О`збекистон миллий энтсиклопедиясида карвон ва карвонсарой ҳақида: карвон - форсча со`з бо`либ, унинг 1 - маъноси: узоқ жойларга юк ва одам ташувчи, қатор бо`либ кетаётган ҳайвонлар (туя, ешак, хачир, отлар), аравалар ва уларни бошқарувчи шахслар гуруҳи, қатори. Карвон узилиб қолмаслиги учун енг олдинги ва охирги ҳайвонга қо`нг`ироқ осиб қо`йилган, - дейилса; 2 - маъноси: о`зaro ёрдам ва хавфсизликни таъминлаш учун бирга қо`шилиб ё`лга чиққан ё`ловчилар, сайёҳлар ёки елчилар гуруҳи. Карвонни карвонбоши бошқарган, - дейилади. Карвонсарой - карвонлар тунаб о`тадиган работ, сарой. Яқин Шарқ, Марказий Осиё, Кавказ орти шаҳарлари савдо ё`лида барпо етилган. Карвонсаройлар одатда, о`ртада катта ҳовли, атрофи бир - икки қаватли хужралар билан о`ралган, минорали қалъабанд истехком шаклида бо`либ, савдо манзилларида ва шаҳардаги бозор (тим, тоқ) лар қаторига қурилган. 9 - 18 - асрларда шаҳарларнинг о`сиши ва карвон савдосининг кучайиши натижасида карвонсаройлар ко`плаб бунёд етилган. Араб сайёҳлари Истаҳрий ва ибн Хавқалларнинг маълумотига ко`ра, 10 - асрда савдо маркази ҳисобланган Мовароуннаҳрда 10 мингдан ортиқ карвонсаройлар бо`лган. Масалан, Работи Малик (11 - аср, Навоий шаҳри

якинида), Доя хотин (12- аср, Туркменистонда) карвонсаройи харобалари, Оллокулихон (19 - аср, Хива) карвонсаройи ва тими.

Яқин о`тмишимизда бо`либ о`тган шундай маълумотлар ҳам борки, давр нуқтаи - назаридан уларни илк саёҳатлар қаторига киритмасдан, оддий сайёҳлик даражасида о`рганамиз. Масалан, о`збек романчилик мактабининг асосчиси Абдулла Қодирийнинг "О`тган кунлар" романида Отабекнинг Тошкент - Марг`илон - Тошкент ё`налишида севгилиси Кумуш изидан бир неча маротаба сафар - саёҳатга чиққанлигини олайлик. Мана шундай саёҳатлар бо`лганлигига ҳам тарих гувоҳ. Балки бундай сафарларни севишганлар саёҳати, деб о`рганармиз. Гарчи о`з ҳудудимиз доирасида бо`лган бо`лсада. Отабекнинг Тошкентнинг Чукур кишлоқ деган жойида қозоқлар томонидан очилган бо`захонада бир неча маротаба тунаб қолганлиги, отни отхонага жойлаштириш, озуқа беришдан тортиб Отабекка ко`рсатилган бошқа хизматлар - турли таомлар (бо`захо`рлик), ҳатто кечасилигига қарамай машшоқнинг бо`лиши ва унга дутор билан куй чалиб бериши - буларнинг бари гарчи уни меҳмонхона дейилмасада, сервиснинг жой - жойига қо`йилганлиги емасми?

Елчиларни ҳам саёҳатчилар дейиш мумкин. Тарихга мурожаат қилинса, В - ВИИ асрларга оид Самарқанд тарихида Афросиёб саройи меҳмонхонасидаги расмлар ажойиб бо`либ, унда оқ кийим кийган Чаг`аниён (ерамиздан аввалги VI асрдан - ерамизнинг ХVI асригача ҳозирги Сурхондарё вилоятидаги Шо`рчи, Денов, Сариосиё, қисман Жарқо`рг`он туманлари ҳудудларидаги вилоят, шаҳар) елчисининг сурати тасвирланган. Ушбу тасвир о`ша даврларда ҳам елчилик алоқалари бо`лганлигидан далолатдир.

X асрда яшаган араб сайёҳи ва олими Аҳмад ибн Фадлан Баг`доддан Булг`орга Бухоро, Хоразм орқали елчилар билан бирга ташриф буюрган ва о`з хотираларида муҳим тарихий, географик маълумотларни ёзиб қолдирган. Ёки, Соҳибқирон Амир Темур салтанатига Кастилия (Испания) қироли Генрих III нинг елчиси Луи Гонзалес де Клавихо ташриф буюриб, юртимиз ички турмуши, шаҳарлари, кишлоқлари, Амир Темур саройидаги одатлар, Темурбекнинг хотинлари, Шаҳрисабз ва Самарқанд ҳақида қимматли маълумотларни ёзади. (Шунингдек, бавариялик ритсар Иоганн Шилтбергер ҳам Темур ва унинг авлодлари хизматида бо`лган). Шохруҳ Мирзо еса 1442 - йили Жанубий Ҳиндистонга Вижаянагар давлатига Абдураззоқ Самарқандий бошчилигидаги елчиларни жо`натган. Улар Ҳирот, Еронзамин, Форс қо`лтиг`идан о`тиб, кемалар орқали Жанубий Ҳиндистонга борганлар. 1444 - йили еса яна Ҳиротга қайтганлар. Уч йиллик елчилик хотиралари кундалигини ёзиб қолдирганлар. Шуни айтиш лозимки, Абдураззоқ Самарқандий Афанасий Никитиндан 25 йил аввал бу ерда бо`лган.

Ҳофиз Ко`ҳакий (16 - аср) - Султон Муҳаммад Ҳофиз Тошкандий тарихчи, ҳуқуқшунос, таржимон бо`либ, Мирзо Улуг`бекнинг сеvimли

шогирди Алиқушчининг набирасидир. У Ҳиндистонга 1528 - йили Бобур Мирзо ва 1569 - йили Акбаршоҳ ҳузурига елчи бо`либ борган.

ХВИИ асрда рус елчиларидан И.Д. Хохлов, В.А. Даудов, М.Ю. Қосимов (татар миллатига мансуб), ака - ука Пазухинлар Бухоро ва Хива шаҳарларида елчилик қилдилар. Петр И (1682 - 1725) Хива ва Бухорони қолга киритиш мақсадида аввал Бекович - Черкасскийни, со`нг Флорио Беневинини елчи қилиб юборади.

Шунингдек, ХВИИ асрда сайёҳ Митрополит Хрисанф, савдогар Филипп Назаров, ҳарбий Николай Муравёв, поручик Дмитрий Гладишев ва ер о`лчовчи Иван Муравинлар Самарқанд, Бухоро, Хива, Қо`қон, Марг`илон ва Наманган шаҳарлари ҳақида ажойиб есдаликларни ёзиб қолдиришган.

Илк саёҳатчиларни умумий маънода қолчанчилар, зиёратчилар, савдогарлар, - деб олдик. Шунингдек, айрим шахслар ҳаёти ва фаолиятини о`рганиб, уларни ҳам илк саёҳатчилар қаторига киритамиз, асарларини еса илк саёҳатчилик илмини янги, оригинал манбаалар билан бойитган дастлабки фундаментал тадқиқотлар қаторига киритамиз. Улар о`зга ҳудудлардаги ҳаётни, агар таъбир жоиз бўлса, ҳудди биз кутгандек саёҳатчилик нуқтаи - назаридан ёритиб беришган. Қадимги Ерон, ҳинд, юнон, рим, турк, хитой, со`ғ`д, мо`ғ`ул, араб, форс, ески о`збек ва форс - тожик тилидаги манбааларда буларни қолрамиз.

Геродотдан ташқари юнон саёҳатчи - олимларидан Диодор (ер. ав. 90 - 21 й.) - скифлар, саклар, массагетлар, бактрияликлар ҳақида; Помпей Трог (ер. ав. II аср - ер. II асри) Бактрия ва Со`ғ`д шаҳарлари, иморатлари, этнографияси ҳақида; Арриан Флавий (ер. 95 - 175 й) ва Квинт Куртсий Руф (ер. II асри) нинг Искандар Зулқарнайннинг ҳаёти, босқинчилик юришлари, хусусан, унинг Марказий Осиёни истило қилиши, Спитамен бошлиқ қолзг`олон ҳақида; Полибий (ер. ав. 201 - 120 й.), Страбон (ер. ав. 63 - ер. 23 й.), Гай Плиний Секунд (ер. 24 - 79 й.), Птолемей Клавдий (ер. 90 - 160 й.) лар о`лкамизг тарихи, скифлар, Окс (Амударё) ва Яксарт (Сирдарё), Бактрия ва унинг табиий бойликлари ҳақида қимматли маълумотлар беришган.

Абулқосим Фирдавсий томонидан ёзилган "Шоҳнома" (X аср) китобида Ерон ва Марказий Осиёда зардуштийликнинг пайдо бўлишидан то араблар халифалигигача бўлган даврдаги (ер. ав. VI - ер. VII асрлар) сиёсий вазият, диний ақидалар баён етилган.

Араб сайёҳи ва географ олими Абу Далаф (X аср) Бухорога келган ва о`з асарлари орқали муҳим тарихий, географик маълумотларни келтирган.

6-мавзу. Мамлакатимизда рекреацион объектларни реконструкция қилиш ва замонавий туризм талабига жавоб берадиган қилиб таъмирлаш чора-тадбирлари

Ўзбекистон Республикасидаги туристик объектлар реконструкция қилиб таъмирланмоқда. Бу борада корхона ва компанияларнинг асосий қисми Тошкент шаҳрида (183 корхона) ва Самарқанда вилоятида (46 та корхона) жойлашганлиги ва улар томонидан бир қанча ишлар олиб

борилаётганлиги билишимиз лозим. Инфратузилмани ривожлантириш ва такомиллаштириш, туристларга кўрсатилувчи хизматлар сифатини жаҳон стандартларига етказиш “Ўзбектуризм” миллий компаниясининг асосий вазифаси ҳисобланади. Демак, Ўзбекистонда туризм инфратузилмасини ўрганишда миллий компанияга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур.

“Ўзбектуризм” миллий компанияси 1992 йилнинг июлида Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан собиқ “Интурист” корхоналари, “Спутник” ёшлар туристик бюроси, қасаба уюшмалари федерациялари ҳамда собиқ СССРнинг Ўзбекистон ҳудудида жойлашган бошқа утристик ташкилотлари асосида ташкил қилинган. Тошкентда БМТ ва ЮНЕСКО байроғи остида “Ўзбектуризм” миллий компанияси Бутунжаҳон туризм ташкилотининг “Ипак йўли” халқаро семинари ўтказилди. Кўчма анжуман пайти Регистон майдонида “Ипак йўли” туристик йўналиши халқаро лойиҳасини ривожлантириш иштирокчи мамлакатларининг Самарқанд декларацияси қабул қилинди. Бутунжаҳон туризм ташкилоти семинарининг мантикий давоми сифатида 1995 йилнинг октябрида Тошкентда “Ипак йўли бўйлаб туризм” юринчи халқаро туристик кўргазмаси ўтказилди. Унда 33 мамлакатдан 100 дан корхона, шунингдек, Ипак йўли ўтган мамлакатлардан миллий туристик компанияларнинг расмий делегациялари иштирок этди.

Ҳозирги кунда “Ўзбектуризм” миллий компанияси таркибида 33 та корхона мавжуд бўлса, 1995 йилда уларнинг сони 116 та бўлган. 1997 йилда миллий компания 21 та меҳмонхона, 11 та туристик база ва “Санзар” кемпингига эга бўлган. Компанияларнинг номерлар фонди йилига 8334 ўриндан иборат. Фонднинг 40 % қисми халқаро стандартларга жавоб бериб, олти меҳмонхона уч юлдузли меҳмонхоналарга қўйилувчи талабларга жавоб беради. “Ўзбектуризм” миллий компанияси Ўзбекистонда барча вилоятларда ўз бўлинмаларига эга бўлган монопол ташкилот ҳисобланади.

Рақобатчилик муҳитини шакллантириш ва турли хил мулкчилик шакллари ва ривожлантириш учун миллий компания томонидан низом жамғармаси 292 миллион сўм бўлган 29 та ташкилот хусусийлаштириб олинди. Туризм соҳасида 1996 йилда 30000 киши банд бўлган бўлса, шулардан 5410 киши “Ўзбектуризм” МКда меҳнат қилган. 1996 йилда компанияда ишлаганлар сони 1992 йилга нисбатан деярли икки баравар камайди. Шу билан бир пайтда кичик, хусусий ва қўшма корхоналарда ишловчилар сони бир неча мартага ўсди. Юқорида айтиб ўтилганидек, Тошкент шаҳри ва вилояти республика туризм инфратузилма салоҳиятининг 16 % қисмига эга. Ўзбекистон Республикаси пойтахтида халқаро аэропорт мавжуд бўлиб, у шаҳар чегарасида жойлашган. Шаҳарнинг ҳурматга сазовор жойлари аэропортдан 7 - 10 км ўзоқликда жойлашган. Халқаро аэровокзал турли хил авиалайнерларни қабул қилишга қодир. Тошкент автомобил йўллари орқали республиканинг барча вилоятлари билан боғланган.

Бухоро сайёрамизнинг энг қадимий шаҳарларидан бири. 1997 йилда ушбу шаҳарнинг 2500 йиллиги кенг байрам қилинди. Бухоро архитектура ёдгорликларига жуда бой. Буларнинг барчаси ўзбек халқининг бой маданий

мероси билан танишиш ниятида бўлган туристларни жалб қилмаслиги мумкин эмас. Бухорода туристлар меҳмонхоналардан ташқарикўплаб меҳмон уйларида жойлашиши ва ўзбек маданияти муҳитида ўз вақтларини ўтказиши мумкин. бундай уйлarda туристлар уй муҳитига яқинлаштирилган шароитларда яшайдилар ва ўзбек халкининг урф - одатлари билан яқиндан танишиб, ўзига хос колоритини сезадилар. Бухоронинг шарқ бозорларида Бухоро ҳунармандларининг маҳсулотлари, заргарлик буюмлари, ипак маҳсулотлари ва мисгарлик маҳсулолари каби турли товарларни сотиб олишлари мумкин.

Фарғона водийсига республикамизнинг уч вилояти кириб, у республика туризм инфратузилмасининг 19 %ига эга. “Ўзбектуризм” МКнинг еттига объекти Фарғона водийсида жойлашган. Ҳозирги кунда Фарғона водийсида 12 та туристик корхона, жумладан, “Ўзбектуризм”нинг минтақавий бўлинмалари ҳуқуқига эга бўлган “Андижонтурист”, “Фарғонатурист” ва “Намангантурист” АЖлари мавжуд.

Сервис хизматини яхшилаш мақсадида “Андижонтурист” ва “Фарғонатурист” Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк Қўмитсининг мақсадли қарзлар дастурига киритилган. Бу дастурда меҳмонхона хўжаликларининг номерлар фондиди қайта таъмирлаш учун имтиёзли кредитлар ажратилиши кўзда тутилган. Шунингдек, Қамчиқ довонида – Фарғона-Тошкент автомобиль йўлида меҳмонхона қурилиши режалаштирилмоқда. Бироқ ҳозирги кунда Тожикистон Республикаси орқали ўтувчи автобусларда саёҳат қилиш йўналишларининг тўхтатиб қўйилганлиги сабабли Фарғона водийсига келувчи туристлар оқими 25 % камайди ҳамда “Андижонтурист” АЖ 1998 йилнинг биринчи чорагида 3000 туристга камроқ хизмат кўрсатди. Наманган вилоятида эса туристларга хизмат кўрсатиш атиги 77,2 % гагина бажарилди. Шундай қилиб, Ўзбекистонда асосий туристик салоҳият ва унинг моддий-техника базаси тўртта (Тошкент, Самарқанди, Бухоро, Хоразм) вилоятда жойлашган. Ушбу туристик марказларни белгилаб берувчи омил уларнинг тарихий-маданий салоҳияти ҳисобланади. Фарғона водийси орқали ўтувчи ва “Буюк Ипак йўли”нинг бошланиши ҳисобланувчи туристик йўналишлар ҳозирги пайтда ва келажакда ривожланишқутилмоқда. Шаҳарларда моддий - техник базани таъминлаш юқори даражага чиқарилса, Фарғона водийси ажойиб табиат манзаралари ва машҳур тарихий-маданий ёдгорликлари билан Ўзбекистонга энг кўп туристлар келувчи жойга айланиши мумкин. Бугунги кунда туризм Ўзбекистонда давлат хазинасига валюта тушумларини келтирувчи асосий манба ҳисобланади. Умуман халқаро амалиётда ҳам туристик хизматлар экспорти мамлакат бўйлаб саёҳат қилувчи ва унинг ҳудудида маълум муддат (12 ойгача) бўлувчи чет эллик туристларга туристик хизматлар кўрсатиш мажмуасидан иборат.

Бунда туристик хизматлар экспортининг ҳажмининг республика ялпи ички маҳсулоти ҳажмидаги улуши туристларнинг йўлланмаларни сотиб олган ва мамлакатимизга ташриф буюришга қарор қабул қилган кундан

бошлаб сарфлаган барча харажатлари миқдори сифатида аниқланади. Бу харажатлар ўз ичига авиатранспорт, темир йўл транспорти ва автобусларда қатнаш учун билетлар нархи, меҳмонхоналарда жойлаштириш, овқатланиш ва экскурсиялар уюштириш харажатларини киритади. Туристик хизмат кўрсатиш зиммасига жами туристик хизматлар экспортининг 20 % қисми тўғри келса, 80% қисми бошқа вазирликлар ва маҳкамалар бажарган ишлар ҳажмига тўғри келади.

Ўзбекистон Республикасида туризм ривожланишининг ҳозирги кундаги аҳволини таҳлил қилиш шунини кўрсатадики, корхоналар кўпроқ туристларни чет элга жўнатишга ихтисослашган. 1998 йилда Ўзбекистонда 731200 кишига (1995 йилга нисбатан 2,5 барабар кўп) хизмат кўрсатилган бўлса, шулардан 271100 киши чет эллик туристлар эди. 1999 йилда эса чет эллик туристлар сони 400 минг кишига етиши кутилган. 1998 йилда кўрсатилган туристик хизматлар ҳажми 3653,3 миллион сўмни, умумий фойда 544,3 миллион сўмни, валюта тушуми эса 20980,14 АҚШ долларини ташкил этди.

Хулоса

Туризм халқаро муносабатларда муҳим ўринга эга. Йилига 625 миллионга яқин киши чет эл мамлакатларига туристик мақсадларда саёҳат қилади. Халқаро туризм дам олишнинг оммавий тури бўлиш билан бирга жаҳон иқтисодиётининг фаол ривожланаётган тармоғи ҳамдир.

Халқаро туризм алоҳида мамлакатларнинг ҳамда бутун жаҳоннинг иқтисодиётини ривожлантиришга таъсир кўрсатади. Халқаро савдо ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг бошқа шакллари ривожланиши, халқаро туризм маданияти ва маълумотининг ўсиши билан халқаро туризм янада ривожланиб боради.

Таянч иборалар

Шакллантириш, иқтисодий ўсиш, иқтисодий самарадорлик.

Назорат учун саволлар:

1. Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмни ривожлантиришдан асосий мақсадлар нимада ифодаланади?
2. “Ўзбектуризм” МК тўғрисида нималарни биласиз?
3. Халқаро туристик ташкилотларни санаб беринг.
4. Бутунжаҳон савдо ташкилоти тўғрисида гапириб беринг.
5. Туризмнинг иқтисодиётга, жамиятнинг ижтимоий ва маданий ҳаётига ва атроф-муҳитга таъсирини баҳолаб беринг?
6. Туризм соҳасида хизматчи кадрлар тайёрлаш деганда нимани тушунасиз?
7. Туризмнинг узоқ муддатли барқарор тараққиётини режалаштириш принциплари?
8. Халқаро туризмнинг турлари ва шакллари аниқланг?
9. Ижтимоий туризмни ривожлантириш ва қўллаб - қувватлашнинг методлари?

10. Туристик хизматлар экспорти ҳажмининг ошириш йўллари?

7-мавзу. Экотуризмни ривожлантириш истиқболлари

“Ўсиш чегаралари” номли Рим клубининг 1972 йилда эълон қилган тадқиқотлари жамият ва оммавий ахборот воситаларининг эътиборини инсоният хавфли аҳволда эканлигига қаратди. Сув ва ҳавонинг ифлосланиши, табиат ландшафтининг ўзгариши, табиий ресурсларга босқинчиларча ёндашиш табиат мувозанатининг бузилишига жиддий сабаб бўлиб, бу инсоният учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Агар инсоният яшашдан умидвор бўлса у экологияга бўлган муносабатини ўзгартириши зарур. Замонавий туризм атроф-муҳитга маълум маънода салбий таъсир кўрсатади. Табиий шароитлар ўзгариб, инсонлар ва жониворларнинг ҳамда ўсимлик дунёсининг ҳаёти ёмонлашади.

Туризм соҳасида банд бўлганлар орасида табиий муҳитни туристик минтақанинг муҳим хом-ашё ресурси эканлиги ҳақида ҳеч қандай мулоҳазаларга ўрин йўқ. Бироқ туризмнинг атроф-муҳитга кўрсатувчи таъсири тўғрисидаги фикрлар бир хил эмас. Экологик ҳолатлар ва уларни бошқариш муаммоси шундан иборатки, бу ҳолатларнинг кўпчилиги аниқланиши мумкин эмас. Бундан ташқари, уларнинг оқибатларини кўп сонли алмашиш хатти-ҳаркатлари туфайли баҳолаш қийин.

Экологик мувозанатнинг бузилиши жуда кеч аниқланишини ҳам қайд этиш лозим. Кўпинча шундай бўладики, биринчи бўлиб аниқланган ва узоқ муддат давом этувчи хатти-ҳаракатлар эмас, балки уларнинг оқибатлари инсоният учун салбий таъсир кўрсатади. Туристлар ва маҳаллий аҳолининг тўқнашувлари, табиатга туризм томонидан кўрсатилувчи таъсирнинг кучайиши инсониятнинг асосий муаммоларидан бирига айланиб бормоқда. Туристларнинг 52 % қисми туризмнинг таъсири туфайли табиат ва ландшафтнинг ифлосланиши аҳоли учун катта хавф туғдиради деб ҳисоблайди. Маҳаллий аҳоли туризмнинг салбий таъсири туфайли юзага келувчи омиллар ўртасида биринчи ўринга ҳавонинг транспорт сабабли ифлосланиши ва ердан фойдаланишни қўядилар. Шу тариқа туристлар табиат қўйнида қисқа муддат дам олиш эҳтиёжларини қондиришни табиатдан узоқ муддатли фойдаланишдан устун қўяди.

Туристик оқимларни экологик мувозанатни сақлаш мақсадида ташриф менежменти воситаларидан фойдаланилади. Ташриф менежменти саёҳатлар вақти (ташриф вақти ва максимал муддати), ташриф турлари (рухсат берилган спорт турлари ва бошқалар) ёки минтақадан фойдаланиш интенсивлигини (ташриф буюрувчиларнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган максимал сони) назорат қилади. Чеклаш чоралари аҳолини хабардор қилиш, саёҳатлар нархини ошириш ёки давлат қарорлари ёрдамида амалга оширилади. Ташриф менежментидан тўлиқ фойдаланишга аввало қуйидаги омиллар ҳалақит беради: маҳаллий аҳоли уларнинг бўш вақтларида ҳаракат қилишларини чеклашларини истамайди; муҳофаза қилиниши лозим бўлган

табиат уни ҳимоя қилишга қодир мулк эгасига эмас; чеклашлар туристик корхоналарнинг қисқа муддатли манфаатларига мос келмайди.

Шу тариқа ҳаёт фаолиятимиз шароитлари жиддий хавф-хатарга учраши мумкин бўлиб, атроф-муҳитни мақсадли йўналган ҳолда муҳофаза қилиш қийинлашган, чунки туризм иқтисодий манфаатлар билан чамбарчас боғланган. Экологик муаммолар ва иқтисодий манфаатлар курашида кўпинча иқтисодий манфаатлар ғолиб чиқади. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммолари иқтисодий муаммолардан сўнг ҳал қилиниши лозим деб ҳисобланади. Аслида эса атроф-муҳитни сақлаш туризмнинг ривожланиши учун муҳим туртки вазифасини бажаради, чунки фақат табиатнинг асл ҳолдаги кўринишигина туристларни жалб қилади ва уларнинг дам олиши учун хизмат қилади. Атроф-муҳитнинг яксон қилиниши эртами-кеч минтақада туризмни иқтисодиётнинг бир тармоғи сифатида йўқолиб кетишига олиб келади. Демак, туризм ривожланишидаги муаммоларни куйидаги тарзда ифодалаш мумкин: бир томондан туризмдан иқтисодий омил сифатида воз кеча олмасак, иккинчи томондан туризм атроф-муҳитнинг асл ҳолатини яксон қилаётгани учун жавоб бериш лозим. Бу муаммони қандай ҳал қилиш мумкин?

1. Атроф-муҳитни асраш зарурати ҳар бир саёҳатчи томонидан индивидуал даражада англаниши ва мос равишда уларнинг атроф-муҳитга муносабати ўзгариши лозим.

2. Давлат миқёсида юмшоқ туризм ривожлантирилиши лозим. Бу туризм атроф-муҳит, дам олиш ва иқтисодий ишлаб чиқариш ёки экология, жамият ва иқтисодиёт ўртасида мувозанатни сақлашга интилади. Атроф-муҳит муаммоларига йўналтирилувчи туризмда менежмент системали равишда мақсадли йўналган ҳолда атрофимизни ўраб турган дунёда мувозанат мезонларини илгари суради.

3. Янгича фикрлаш жараёни туризм фаолияти учун жавобгар шахсларга ҳам алоқадор бўлиши лозим, чунки туризмнинг сақланиб қолиши учун атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг мақсадли йўналтирилган вазифалари қисқа муддатли фойда олиш манфаатларидан устун бўлиши лозим.

4. Сиёсат атроф-муҳитнинг сақланишига хизмат қилиши зарур.

Шу тариқа экологиянинг аҳволи туризм тизимига катта таъсир кўрсатади, чунки туризм тармоғи атроф-муҳитга иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига нисбатан кўпроқ боғлиқ бўлади. Туризм оммавий кўринишга эга бўлганлиги сабабли атроф-муҳитни яксони қилинишига олиб келади.

Бироқ, туризм иқтисодиётнинг бир тармоғи сифатида экологиядан ташқари ноиқтисодий эҳтиёжлар, қадриятлар ва структуралар билан ҳам боғлиқ. Ижтимоий соҳа шундай структуралардан бири ҳисобланади.

Маълум бир минтақани туристлар томонидан ўзлаштириш жараёнида тўрт хил маданият мулоқотга киришади. Булар туристлар келувчи мамлакатлар маданияти, дам олиш маданияти (туристларнинг ҳаёт тарзи ва дам олиш пайтидаги ахлоқ нормалари), маҳаллий аҳоли маданияти ва хизмат

кўрсатиш маданиятидир. Бу маданиятларнинг барчаси бир-бирига таъсир кўрсатади. Масалан, туристлар маданияти уларнинг хулқ-атворини, шу билан бирга эса дам олиш маданиятини белгилаб беради. Дам олиш маданияти эса ўз навбатида хизмат кўрсатиш маданиятига боғлиқ бўлади. Бунда маҳаллий аҳолининг туристларни қай тарзда қабул қилиши уларнинг ўзларини тутишларига таъсир кўрсатади. Туризмнинг маҳаллий аҳоли маданиятига кўрсатувчи таъсири турли хил омилларга боғлиқ бўлади. Уларнинг орасида маҳаллий аҳолининг ўзини-ўзи белгилашининг мураккаблиги ва уларнинг янги ўзгаришларга муносабатларининг очиқлиги энг муҳими саналади. Аҳолиси очик фикрлаш усулига эга бўлган ҳамда туризм етакчи ўринга эга бўлган бегона маданиятни тарғиб қилаётган минтақада маҳаллий маданият аста-секинлик билан йўқолиб кетади. Бегона маданиятни биринчи бўлиб ёшлар қабул қилади. Шу тариқа идентификация ва имитация самаралари вужудга келади. Бунда идентификация бегона маданиятнинг таркибий қисмларини ички ўтказишни англатса, имитация четдан келган маданиятнинг алоҳида элементлари ва хулқ-атворнинг турларига таклид қилишда намоён бўлади. Очик фикрлаш усулида бегона маданиятни жорий қилишнинг билмдонлик даражасида маҳаллий аҳолининг маданияти унга бегона маданият элементларини аста-секинлик билан киритиш йўли билан амалга оширилади. Ёпиқ фикрлаш усулига эга бўлган, бироқ ернинг катта қисми четдан келганлар қўлига ўтганлиги сабабли бегона маданиятнинг жорий қилиниш имконияти юқори бўлган минтақада маҳаллий аҳолининг ўз маданиятини онгли равишда ва очикдан-очик ўзгартиришини кутиш мумкин. Бундай салбий муносабат маҳаллий аҳоли янги туристик лойиҳаларни амалга оширишга тўсқинлик қилиши ва қийинчиликлар туғдиришига сабаб бўлиши мумкин. Туристлик минтақанинг ривожланиш жараёнида кўпинча маҳаллий аҳоли бегона маданиятни қабул қилишнинг турли босқичларини бошидан кечиради. Бегона маданият унчалик кўп аҳамиятга эга бўлмаган бошланғич босқичда жорий қилинади ёки уни имитация қилиш ўринга эга бўлади. Бегона маданият таъсирининг ўсиши ва аҳолининг ўзлигини йўқотиши билан маҳаллий маданиятдан воз кечиш ёки юқори стилизация рўй беради. Фақат туристик минтақанинг етук босқичидагина аҳолининг ўзлигини янгича белгилаш ва миллий маданиятни янгича англашга келиш мумкин.

Туризмнинг ижтимоий самараларини баҳолашда минтақа аҳолисининг структураси ҳам ҳисобга олиниши лозим. Гап бу ерда жадал ўзгаришларга учрамаган чекка минтақалар ҳақида бормокда. Ўз ҳаётида ўзгаришлар ва тадбиркорликка интилувчи шахслар ўз минтақаларини ташлаб кетадилар, бу ерда қолган аҳоли эса ҳаёт тарзини ўзгартиришни истамайди. Шу тариқа маҳаллий аҳоли туризмнинг ривожланиши туфайли юзага келувчи ижтимоий ўзгаришларга тайёр бўлмайди. Бундан ташқари, мазкур ўзгаришлар мамлакат марказида юз бераётган ўзгаришлар каби аниқ акс эттирилмайди. Хизмат кўрсатиш маданиятини профессионаллаштириш маҳаллий аҳолининг ўзлигини ҳимоя қилиши ва турмуш тарзининг психологик ўзгаришини

енгиллаштиши мумкин. Бу шуни англатадики, меҳмонларга нисбатан маънавий масофа сақланиши лозим: улар фақатгина миждоз бўлиб, уларга профессионал хизматлар кўрсатилади холос. Чет эллик саёҳатчиларни кўплаб қабул қилувчи мамлакатларнинг ижтимоий структураси туризм таъсирига боғлиқ бўлади. Туризм соҳасида кўрсатилувчи хизматларга бошқа соҳаларга нисбатан кўпроқ ҳақ тўланади ва шу сабабли бу соҳада меҳнат қилишни истовчилар сони кўп. Туризм оила структурасига ҳам таъсир кўрсатади. Аввало, ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатлар, шунингдек, аёлнинг оиладagi ўрни ўзгаради. Масалан:

Саккиз ёшли болакай туристларга зиёратгоҳга олиб борувчи йўлни кўрсатди ва бунинг учун отасининг маошидан кўп миқдорда чойчақага эга бўлди;

Туризм соҳасида меҳнат қилувчи аёллар ўз даромадига эга бўлади ва янада мустақилроқ бўлади.

Оила структураси ўзгаришларга учрамаслиги мумкин эмас, чунки биринчи мисолда болалар оилага даромаднинг асосий қисмини олиб келади. Ишлаётган аёлларнинг молиявий жиҳатдан мустақиллиги ҳам XX асрнинг ўзига хос хусусиятлардан биридир. Менежмент муаммоларини ҳал қилишда туризмнинг алоҳида туристик минтақаларнинг анъанавий норма ва қадриятларига кўрсатувчи таъсирини ҳам инобатга олиш лозим, чунки қандай кийиниш ва ўзини қандай тутиш тўғрисидаги тасаввурлар турли мамлакатларда турли хилда бўлади. Католик черков таъсири юқори бўлган мамлакатларда ҳозирги пайтда ҳам аёлларнинг пляжда чўмилиш кийимининг юқори қисмисиз юриш қораланади. Узоқ мамлакатларга саёҳат қилувчиларнинг кўпчилиги маҳаллий аҳолини маънавий жиҳатдан камситадилар. Кийинишдаги эркинликлар маҳаллий аҳоли томонидан қайсидир маънода қабул қилинадиган бўлса-да, туризмнинг таъсири ортиқча ташвишларни келтириб чиқариши ҳам мумкин. Масалан, Европа секс-туризми Жануби-шарқий Осиёда болалар фоҳишалигининг пайдо бўлишига олиб келди. Шу тариқа мамлакатдаги ижтимоий соҳа ва туризм тизими ўртасида чамбарчас боғлиқлик мавжуд. Бир томондан мамлакатда туризмнинг ривожланиши учун ундаги ижтимоий ва иқтисодий тартиб катта аҳамиятга эга бўлса, иккинчи томондан туризм мамлакатдаги ижтимоий муносабатларнинг ўзгаришига сабаб бўлади. Ўзаро фарқланувчи икки маданиятнинг ўзаро муносабатлари окультуризация деб аталади.

Туризмнинг мамлакатдаги ижтимоий соҳага кўрсатувчи таъсири ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Кўпинча жамиятнинг умумий эркинлашувчи рўй беради. Ўзаро муносабатга киришувчи маданиятлар ўртасида катта фарқ бўлиб, мамлакатга қанчалик кўп саёҳатчилар кириб келадиган бўлса, унинг маданиятига салбий таъсир кўрсатиш хавфи шунчалик ортади.

8-мавзу. Халқаро ва маҳаллий туризм

“Ўзбектуризм” миллий компанияси 1992 йилнинг июлида Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори билан ташкил этилган. Ҳозирги кунда миллий компания таркибида 135 та корхона, ташкилот ва муассасалар мавжуд. Улардан 34 таси туристик базалар бўлиб, улар 9,9 минг кишига мўлжалланган ва мавсумий фаолият юритади. Республика ҳудудида туризмнинг моддий - техник базаси жуда нотекис тақсимланган. Тошкент шаҳри ва вилоятида туризм ишлаб чиқариш салоҳиятининг 40 % дан ортиғи жойлашган. Туризм халқаро аҳволни нормаллаштиришнинг муҳим воситаси бўлиб, дунё халқлари ўртасида тинчлик, дўстлик ва ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлайди. Унинг ривожланиши халқаро зиддиятларнинг юмшашига сабаб бўлади. Туризм ўзининг кўпқиррали структураси сабабли ижтимоий ҳаётнинг барча тармоқларига фаол таъсир кўрсатади. Туризм халқ ҳўжалигининг турли тармоқларини ривожлантиришга кўмаклашади: қурилиш (жумладан, йўллар қурилиши), транспорт ва алоқа, умумий овқатланиш ва маиший - коммунал хизмат тизими, савдо тармоқлари ва бир қатор хизматлар. Туризм ҳўжалигининг ривожланиши меҳмонхона ҳўжалиги, ресторанлар, умумий овқатланиш корхоналари, кўнгилхушлик иншоотлари, маҳаллий сувенирлар ишлаб чиқариш, коммунал корхоналар ва хизмат кўрсатиш соҳаси каби турли хил соҳаларнинг ривожланишини талаб қилади. Шу тариқа туризм амалда туристларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган мажмуани қамраб олувчи ўзига хос дам олиш саноатини ифодалайди. Туризм бу мамлакат ичкарисига ёки чет элга дам олиш ва диққатга сазовор жойлар билан танишиш мақсадида саёҳат қилишдир.

Туристларнинг асосий оқимлари Самарқанд, Бухоро, Хива ва Урганчга тегишли (37%) бўлса, Фарғона водийсига 17 %, қолган минтақалар зиммасга эса ишлаб чиқариш салоҳиятининг 7 % қисми тўғри келади.

Туризм ривожланиши ва миллий туризмни такомиллаштиришнинг куйидаги йўналишларини кўриб ўтамиз:

Ота - оналарнинг болалар билан, ўқувчилар, талабалар ва ишчи ёшларнинг туристик дам олишини кенгайтириш учун шароитлар яратиш, 2000 йилда камида 150 минг кишига оилавий дам олиш ва 15 минг кишига автотуризмни таъминлаш, туристик йўналишларни ривожлантириш, пиёда, тоғ, велосипед, сўқмоқ йўллар бўйлаб тоғ туризмни ривожлантириш.

Асосий эътиборни ёшлар туризмига қаратиш лозим, чунки улар ривожланишнинг потенциал имкониятларига эга бўлиб, янгича турмуш тарзи ва ғояларни жорий қилиши осонроқ кечади. Ёшлар туризмига транспорт хизматиға имтиёзлар бериш, арзон меҳмонхоналарда жойлаштириш ва умумий овқатланиш пунктлари талаб қилинади. Шунингдек, туристик корхоналар иқтисодиётини тартибга солишнинг мониторинг тизими талабларига жавоб берувчи туристик корхоналарга солиқ имтиёзлари бериш тизимини ишлаб чиқиш зарур. Амалдаги солиққа тортиш тизими туристларга турли хил хизматларни кўрсатишни рағбатлантирмайди.

Хорижий капиталдан фойдаланишнинг мақсадли комплекс дастурини ишлаб чиқиш зарур.

Халқаро амалиётда халқаро туризмнинг турлари ва шакллари қуйидагича тарифланади.

1. Фаолият мақсадлари бўйича:

Таснифлашнинг бу тури фаолиятнинг ҳар бир турини иложи борида кўпроқ тавсифлайди. Халқаро туризмнинг қуйидаги турлари мавжуд: йўналишли-танишув, курорт бальнеологик, спорт - соғломлаштириш, овчилик ва фестивалъ.

2. Ташкил этиш характери бўйича: стационар, ҳаракатдаги.

3. Иштирок этиш шакллари: якка тартибда, оилавий, гуруҳлар билан.

4. Жойларда бўлиш муддати бўйича: транзит, узоқ муддатли.

5. Транспорт воситаларидан фойдаланиш бўйича: автомобил, автобус, темир йўл, авиация, сув, от, велосипед.

6. Мавсумийлиги бўйича: фаол, туристик мавсум, мавсум ўртаси, мавсумдан ташқари.

7. Географик белгиси бўйича: чегара, минтақавий, минтақалараро ва китъалараро.

8. Жойларда бўлишни ташкил этишнинг мослашувчанлиги бўйича: калининс туристик отелъи, индивидуал туристик отелъ.

9. Ёш бўйича: болалар, ёшлар, ёши катталар.

10. Иқтисодий белгилар бўйича: валютали айирбошлаш, валютасиз айирбошлаш, бартер туризм.

Ўзбекистон Республикасида замонавий туризм саноатининг аҳволи

Тарихан шундай ҳол юзага келганки, Ўзбекистон Евросиёнинг асосий йўллари кесишган жойда жойлашган бўлиб, Шарқни ўарб билан ва Шимолни Жануб билан боғлаб туради. Ўзбекистон асрлар мобайнида турли хил воқеа-ҳодисалар марказида бўлиб келди ва бу ўзбек халқининг тарихий ва маданий - маънавий меросида ўзига хос из қолдирди.

Ўзбекистонда кўп сонли ажойиб ёдгорликлар ва архитектура биолари жойлашган. Улар қулдорлик тизими, Марказий Осиёнинг Искандар Зулқарнайн томонидан босиб олиниши, Кушон салтанатининг гуллаб-яшнаши, араб босқинчилиги ва исломнинг кириб келиши каби ўзига хос даврларни акс эттиради. Самарқанддаги осори-атиқалар ҳаёлан эса бизни Амир Темур даврига қайтаради. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида 4 мингдан ортиқ архитектура ёдгорликлари мавжуд. Бироқ, афсуски, улардан атиги тўртдан бир қисмигина туристларга кўрсатиш учун яроқли. Бизнинг кунларгача сақланиб қолган ёдгорликларни тарихий аҳамияти бўйича Миср, Ҳиндистон, қадимги Рим ва Грециянинг архитектура ёдгорликларига тенглаштириш мумкин. Замонавий Ўзбекистон тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бизнинг республикаимиз бутун Марказий Осиё каби, инсон

цивилизациясининг бешикларидан бири ҳисобланади. Бу ерда тош асрга тегишли бўлган меҳнат қуроллари топилган бўлиб, баъзи туманларда ибтидоий жамоа тизимида қояларга чизилган расмлар ҳам сақланиб қолган. Илк аҳоли яшаган жойлар 5 минг йил аввал юзага келган.

Эрамизгача бўлган II минг йилликдаёқ замонавий Ўзбекистон ҳудудидаги ерларда сунъий суғориш, сувсиз ерларни гуллаган водийга айлантирган. Эрамиздан аввалги ВИ - ВИИ асрларда Марказий Осиё ҳудудида Сўғдиёна (пойтахти Мароқанд – ҳозирги Самарқанд), Хоразм ва Бактрия давлатлари мавжуд бўлган. Марказий Осиёдаги давлатларнинг иқтисодий ривожланиши ва давлатнинг гуллаб - яшнашига Хитой, Ҳиндистон ва Европа мамлакатлари билан барқарор алоқалар ўрнатилиши сабаб бўлган. Эрамиздан аввалги III асрда қарвон йўллари жанубий - шарқий Европа, Ироқ, Кавказ, Марказий Осиёни Хитой ва Монголия билан боғлаган. Шу тариқа узоқ ўтмиш ва ўрта асрларнинг энг йирик савдо ва маданият йўли – Марказий Осиёнинг йирик марказлари бўлган Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Шаҳрисабз, Андижон шаҳарлари орқали ўтувчи Буюк Ипак Йўли вужудга келди. Қадимги пойтахтлар, яъни Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарлар ўтмишдаги қурилиш санъатининг чўққига чиқишини таъминлаган. Уларнинг комплекслиги ва бойлиги ушбу осори-атиқалар ва ҳақиқий архитектура ёдгорликларини яратган меъмор ва қурувчиларнинг маҳоратидан дарак беради. Фақат шу ердагина ўрта аср шаҳрининг майдонлари, қарвонсаройлари, савдо расталари, ҳунармандчилик буюмлари билан бирга унинг руҳини сезиш мумкин. Ўзбекистон билан танишиш республикада йириклиги бўйича иккинчи ҳисобланувчи шаҳар, яъни Самарқанд вилоятининг маъмурий маркази Самарқанд шаҳридан бошланади. Самарқанд ер қуррасининг мунаввар шаҳри, “Музаффар ҳалифа боғи”, араб ва форс манбалари бўйича Оллоҳ паноҳидаги шаҳардир. Самарқанд шаҳрига ўрта асрларда кечаю-кундуз қарвонлар кириб келарди.

Археологлар Самарқанд шаҳри Римнинг тенгдоши эканлиги ва Марказий Осиёнинг энг қадимий шаҳарларидан бири эканлигини аниқлаганлар.

Мамлакатнинг яна бир туристик маркази Бухоро шаҳри бўлиб, у ҳам йирик туристик салоҳиятга эга. Кўп асрлар муқаддам Бухоро орқали турли халқаро йўллар, жумладан, Буюк Ипак Йўли ҳам ўтган. Бухорога борсангиз бежиз унинг музей деб аталмаслигига гувоҳ бўласиз. Фақат Бухоро шаҳрининг ўзидагина 100 га яқин архитектура ёдгорликлари мавжуд. Хива ва Урганч шаҳрига келган туристлар хоразм халқининг маданий меросини томоша қилишлари мумкин. Хоразм вилояти автомобил йўллари ва темир йўл орқали Ўзбекистоннинг барча вилоят марказлари билан боғланган.

Ўзбекистоннинг қулай иқлим шароити ва ўзига хос ландшафтини инобатга олганда спорт ва экологик туризмнинг ривожланиши учун барча асослар мавжуд. Фарғона водийси ва Тошкент вилояти ажойиб тоғ тизималари, гуллаган водийлар ва ажойиб тоғ дарёларига бой. Тоғнинг тоза ҳавоси, йил давомида қуёшли кунларнинг кўплиги, ажойиб тоғ манзаралари

нафақат Ўзбекистон фуқароларининг, балки Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон каби қўшни мамлакатларнинг аҳолиси ҳам ташриф буюрувчи туризм объектларига айланишига имкон беради. Ўзбекистон ҳудудида минерал сувларнинг турли хил турлари кенг тарқалган, мамлакатдаги 300 дан ортиқ шифобахш ер ости минерал сув манбаларига кўплаб одам ташриф буюради. Ҳозирги кунда бу манбалардан 121 таси фаолият юритмоқда. Чимён ва Тўртқўл каби тоғ - чанғи спортини ривожлантириш мумкин бўлган бир қанча тоғ масканлари мавжуд. Баланд қорли тоғлар альпинизм, спелеотуризм, дарё туризми каби турли тоғ туризми турларини амалга ошириш имконини беради. Шифобахш гиёҳларнинг кўплиги турли хил экологик турлар, турли гиёҳлар ва ўсимликлар йиғиш учун турларни ташкил этишга имконият яратади. Бу эса кўплаб чет эллик туристлар орасида қизиқиш уйғотади. Туризмнинг ҳозирги ҳолатини баҳолаб эканмиз, шуни қайд этиш муҳимки, Ўзбекистонда инфратузилманинг ривожланиш даражаси чет эллик туристларнинг эҳтиёжларини тўлиқ қондира олмаяпти. Инфратузилманинг ривожланмаганлигига рақобат ва такомиллаштишни рағбатлантириш имконини бермаган аввалги маъмурий-буйруқбозлик тизими сабабчи ҳисобланади. Инфратузилма етарлича ривожланмаган тақдирда туристлар оқимини кўпайтириш ва шунга мос равишда валюта тушумини кўпайтириш мумкин эмас. Бундан келиб чиққан ҳолда инфратузилманинг аҳоли туризмнинг ривожланиши ва мамлакат имиджини шакллантиришга бевосита таъсир кўрсатади. Аввало, шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришмагунча туризмга етарлича эътибор қаратилмаган. Республиканинг туристик салоҳияти тўғрисида объектив маълумотлар ва реклама умуман бўлмаган. Туристлик имкониятлар собиқ структураларнинг тор манфаатлари орқали бир томонлама ёритилган. Натижада туризм, хизмат кўрсатиш ва кўнгилочарлик инфратузилмаси ривожланмаган, туристларга хизмат кўрсатиш даражаси паст бўлиб, жаҳоннинг етакчи туристик корхоналари билан алоқалар кўнгилдагидек эмас. Ўзбекистон ҳудудида туризм инфратузилмаси бир текисда тақсимланмаган. Тошкент шаҳри ва вилоятида республика туризм салоҳиятининг 36 % қисми жамланган. Йирик инфратузилма салоҳиятига тўрт вилоят (Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хоразм) ва Тошкент шаҳри эга, Фарғона водийси 19 % туризм инфратузилмасига эга.

“Ўзбектуризм” миллий компанияси тизимида 1998 йилнинг 1 январиди 21 та меҳмонхона мавжуд бўлиб, шундан 13 таси Тошкент шаҳри, Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятларида жойлашган. Ўзбекистонда 295 та туристик корхона ва корхоналар фаолият юритмоқда, республиканинг туристик ташкилотлари қуйидаги мулк шаклига эга:

“Ўзбектуризм” миллий компаниясининг мулки (меҳмонхоналар, ресторанлар, туристик базалар, туристик агентликлар, хусусий акциядорлик ва қўшма туристик ташкилотлардаги улушлар).

Акциядорлик жамиятларининг мулки (уларнинг миқдори 1998 йилнинг 1 январиди 29 тани ташкил этди).

Германия ва Малайзия билан қўшма корхоналар. Ҳозир Ўзбекистонда
иккита қўшма корхона фаолият юритмоқда.
Жамоа мулки кўпчилик акциядорлик ташкилоларида улушлар кўринишида
(1998 йилнинг 1 январидан 5 тани ташкил этди).

Дастурнинг информацион-услугий таъминоти

Мазкур фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий усуллари, педагогик ва ахборот технологияларини қўлланилиши назарда тутилган. Маъруза ва амалий машғулотларда “Бахс-мунозара”, “Ақлий хужум”, «Мунозарали дарс» методларидан ҳамда дарсликлар, ўқув қўлланмалари, электрон манбалар, диссертациялар, монографиялар, хорижий адабиётлар ва Интернет маълумотларидан фойдаланилади.

Глоссарий

1. **Археология** – халқларнинг ва миллатларнинг сақланиб қолган тарихий ва маданий ёдгорликлари ёрдамида инсон жамиятининг ўтмишини ўрганувчи фан.
2. **Инвестициялаш** – туристик фаолият объекти ёки тадбиркорлик лойиҳасига маълум, шартномада айтиб ўтилган шартларда инвестицияни амалга ошириш.
3. **Архитектура** – қурилиш санъати, қурилманинг характери ва шакли, бадиий беазаги.
4. **Ботель** – жихозланган кема ўрнида фойдаланса бўладиган сувдаги кичик меҳмонхона.
5. **Бугундунё туристик ташкилоти (БТТ)** – ҳукуматлараро ташкилот (1975 йилда ташкил топган) бўлиб, туризмнинг ривожланишига қўмаклашади, 170 дан ортиқ аъзоси бор
6. **Ваучер** - кўрсатиладиган асосий хизматларнинг (меҳмонхонада тўхташ, овқатланиш, транспорт ва б.) ҳаққи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат
7. **Дилер** - туристик хизматларнинг олди - сотди билан шуғулланувчи туристик корхоналар, кўпинча улар ўз хисобига ва ўзининг номидан иш олиб боришади.
8. **Инвестиция** – даромад олиш мақсадидаги узоқ муддатли капитал қўйилмалар.
9. **Ички туризм** - бир мамлакат фуқороларнинг ўз ҳудудлари чегарасида амалга оширадиган туризми.
10. **Имидж** – корхонанинг бозордаги образи.
11. **Инвестициялар** - янги тадқиқотлар ва ишланмалар бўлиб, илмий - техник тараққиётининг намоён бўлиш шакли сифатида амалий аҳамиятга эга бўлади.
12. **Кемпинг** – автотурист, мототурист ва велотуристлар учун шаҳар ташқарисида жойлашган меҳмонхона. Кемпингда турситлар палатка ёки ўзи овқат тайёрлаши мумкин бўлган ошхонали ёзги уйлар ва баъзида энг оддий қулайликлар билан таъминланади.
13. **Меҳмонхона** - турли турдаги хизматлар таклиф қилувчи туристларни жойлаштириш объекти
14. **Мотель** - автотуристлар учун меҳмонхона, йўл бўйидаги отель бўлиб, унда қулай ва шинам номерлардан ташқари автомашина учун тўхташ жойи мавжуд.
15. **Пансион** – бу эркин шаклда, қурилиш пайтида меҳмонхона сифатида барпо этилмаган уйлардир. Пансионлар 10 - 20 кишига мўлжалланади.
16. **Ротель** – кўчиб юрадиган меҳмонхона. Унда 1 ёки 2 ўринли номер – ухлаш ва кийим аламаштириш жойи, ошхона ва умумий пардоз - андоз (туалет) хонаси бўлади
17. **Ишбилармонлик туризми** - туризмнинг бир тури бўлиб, унинг асосида маълум хизмат ёки касбий вазифаларни ҳал қилиш зарурати ётади.

18. **Турист** – ўз қизиқишларини қондириш мақсадида 24 соатдан кам ва 6 ойдан кўп бўлмаган муддатга чегарани кесиб ўтган киши.
19. **Тур** – туристларни аниқ йўналиш бўйича, хизматлар мажмуаси ва муддати аниқ бўлган ташишни уюштириш.
20. **Туризм индустрияси** – туризмнинг материал - техник базасини ташкил қилувчи халқ хўжалигининг турли соҳалари йиғиндиси.
21. **Туристик уй** – фаол ҳаракатдаги кўчиб юриш учун, ёки қисқа фурсатли келиб - кетиш учун мўлжалланган жой.
22. **Туристик база** – туристларни қабул қилиш ва жойлаштириш хоналарига эга бўлган туристик мажмуа бўлиб, унда ресторан ёки ошхона, кўнгилли дам олиш учун хоналар ва хизматлар таклиф этилади
23. **Туризм Хартияси** – халқаро туризмнинг ривожланиши ҳақидаги қонун, БТТ Бош ассамблеяси томонидан 1985 йили 6 - сессиясида қабул қилинган
24. **Флотель** – сузиб юрувчи меҳмонхона, сувдаги катта отель, маҳсус жиҳозланган кема. Қулай номерлардан ташқари бунда туристларнинг кўнгилли хордиқ чиқариши учун турли хизматлар кўрсатилади.
25. **Фрахт** – денгиз орқали туристларни аниқ вақт давомида ташиш учун тўлов тури.

Фойдаланиладиган асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар рўйхати

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар:

1. Абрамов М.А. География сервиса. -М., 1985.
2. Алексеев А.И. География сельской местности. -М., 1989.
3. Алексеев А., Ковалев С., Ткаченко А. География сферы обслуживания. -Калинин. 1988.
4. Социальная география (проблемы методологии и теории). -Л., 1984.
5. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география. -Т., «Университет», 2003.

Қўшимча адабиётлар:

6. Мересте У.И., Нўммик С.Я. Современная география: вопросў теории.. -М., 1978.
7. Покишишевский В.В. Население и география: Теоретические очерки. - М., 1978.
8. Теоретические основы рекреационной географии. -М., 1975.
9. Медицинская география и здоровье: сб. научн. труд. -Л., 1989.
10. Оллоёров Н. Жўраев Т. Ижтимоий инфраструктура: унинг мохияти, ривожланиши ва истикболлари. -Т., 1992.
11. Солиев А. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари. -Т., 1995.
12. Лёш А. Географическое размещение хозяйства. - М., 1959.
13. Солиев А., Бўриева М., Назаров М., ва б. Қишлоқ жойлар демографияси. -Т., “Университет”, 2005.
14. www. Зиё нет
15. www. беарингпоинт.уз